

२६३६

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीय-
माण्डूक्योपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषदीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयम्

ब्याचेल् ऑफ् आर्ट्स् इत्युपपदधारिभिः अहमदाबाद-
कालेजस्थसंस्कृतभाषाध्यापकैः

‘काथवटे’ इत्युपाह्वैः विष्णुतनुजैः आवाजीशर्मभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरमुद्रापित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशुक्लान्दाः १८२२

सित्याब्दाः १९००

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशामन्दनुमारेण स्वयत्कीकृतः)

मूल्यं रूपरुद्रयं पञ्चाऽऽणकाय (२८२) ।

श्रीशुद्धिर्विकी नारायण मद्रास
शिकरनेन

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथास्याः “सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूकयोपनिषदः” पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते ।

- (क.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं, कैलासवासिनां “देव” इत्युपादानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे. शा. रा. रा. वालशास्त्रिणाम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. रा. रा. श्रीमतां गुरुमहाराजानाम् । पत्राणां संख्या १३२ । एकपत्रस्थपङ्क्तिसंख्या २८ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या ४९ । लेखनकालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ग.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. रा. रा. “नानाशास्त्री द्रविड” इत्येतेषाम् । पत्राणि ३१ । पङ्क्तयः ४० । अक्षराणि ७६ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, बटोदरनिवासिनां श्री. रा. रा. “कृष्णराव भीमाशंकर” इत्येतेषाम् । पत्राणि १४१ । पङ्क्तयः २६ । अक्षराणि ९० । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, श्री. रा. रा. “महादेव चिमणानी आपटे” इत्येतेषाम् । कादवां मुद्रणालये मुद्रितम् । मुद्रणकालः संवत् १९४२ ।
- (च.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम्, इन्दूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. “भाऊसाहेब बायसाहेब” इत्येतेषाम् । पत्राणि ६१ । पङ्क्तयः २३ । अक्षराणि ४९ । लेखनकालः १७७२ ।
- (छ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च । मोरमपीराजधानीनिवासिनां श्री. वे. शा. सं. रा. रा. “जयकृष्णमहाराज” इत्येतेषाम् । पत्राणि ४९ । पङ्क्तयः ४८ । अक्षराणि ७७ । लेखनकालः संवत् १९१५ ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, अष्टशासनवासिनां “टिपये” इत्युपादानां रा. रा. गोविन्दशर्मणाम् । पत्राणि ७१ । पङ्क्तयः ४६ । अक्षराणि ७१ । लेखनकालः संवत् १७४६ ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

गौडपादीयकारिकासहिता

अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम् देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
भद्रं नो अपि वातय मनः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति शान्तिः ।

(अथ धीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।)

प्रज्ञानांशुमतानैः स्थिरचरनिकरुष्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्वविघ्नान्पुनरपि पिपणोद्भासितान्कामजन्यान् ॥
पीत्वा सर्वान्बिभेषान्स्वपिति मधुरभुञ्जायथा भोजयन्तो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यच्चक्ष्णोऽस्मि ॥ १ ॥

(अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।)

परिपूर्णविरिज्ञानपरितृप्तिमते सते ।
विष्येते जिष्येते तस्मै कृष्णनाममृते नमः ॥ १ ॥
शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वमद्वैतास्पृश्यन् ।
नमस्कृत्वा पुरस्कृतुं तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥ २ ॥
गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नचित्त उदयते ।
तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वराष्ट्रियः ॥ ३ ॥

जामद्रेतुधर्माधर्मक्षयानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नेतुकर्मोद्भवे च सतीत्यपिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सन्ति किं तु विषयाशब्दितचुड्योत्मानो वासनोत्मानो विषया भासन्ते ताननुभूय स्वपितीत्यर्थः । तेषां प्रापकमुपगन्धेत्यति— कामजन्यानिति । कामग्रहणं कर्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति—पीत्वेति । सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्पीत्वा स्वात्मन्यर्ज्ञाते प्रविलाप्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्राऽऽनन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मानु संबन्धितामिवाऽऽपाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्तो जीवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह—माययेति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति—तुरीयमिति । चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्थानत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह—मायेति । मायावित्त्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम्—परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्संबन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्संबन्धोऽस्तीति कुतो निकृष्टतेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो विश्वात्मा त्रिभिर्जविषयान्त्रांश्य भोगान्स्थविष्ठा-
न्पश्चाच्चान्यानस्त्रमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ॥

सर्वानेतान्पुनरपि दनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा

दित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्नरीयः ॥ २ ॥

१. अ. म. म. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१. अ. म. म. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाऽऽद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अत्र पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नभनक्रिया प्रकरणप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थमवस्थाप्रयातीतान्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्मौख्यौपधिकज्ञानप्राप्तिराचार्यवान्पुरुरो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन मुमुक्षुणा प्रार्थ्यते द्वितीयश्लोकेनेति कल्पयन्ति ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्याचिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ।

यद्युद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देष्टुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति—ओमित्येतदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिनानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् । नाऽऽद्यः । शास्त्रलक्षणाभावादेत्वाशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनैवत्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः । प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशैब्यार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णयगुरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनकलारूपः । तत्र सारो जीवैपरैक्यं तस्य सम्यग्रहः संग्रहः संशयविपर्ययादिप्रतिबन्धव्युदासिन तदुपायोपदेशो यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च शास्त्रैकदेशसंबेद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्यै च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चात्र संपूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि निर्विपर्ययादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्राद्भेदेन संबन्धादीनामव्याच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यद्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्या-

१ ग. घ. ङ. ज. ह. 'सत्क्रिया' । २ घ. उ. ह. 'तान्निव' । ३ घ. ज. 'न्योपारवो-
विह' । ४ घ. 'प्येत इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति' । ५ उ. घ. ह. 'तथैव श्लो' । ६ ह.
'स्व' । ७ ह. 'व्याचि' इति मन्वन्ते व्याख्यायात् । ८ घ. 'ते' । ओमित्येतदक्षरमित्येव
तस्योपव्याख्यानमित्येव । ९ घ. ग. उ. ह. 'न प्र' । १० घ. 'दत्ता' । ११ ह. 'नवैर्ध' ।
१२ ह. 'दन्त' । १३ उ. 'वदप्रयोजे' । १४ घ. 'क' । १५ घ. ज. 'स्व' ।

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पदयैत्केन कं विजानीयात् " इत्यादि-
श्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः ।

यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति—किं पुनरिति । साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं
नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्ष-
स्याऽऽत्मैस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् । स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्ध-
निवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह—उच्यते इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरा-
दिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती
रोगप्रतिबन्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रतिबन्धभूतरोगापगमे
सत्यभिव्यज्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धेप्रध्वंसार्थत्वात् । न चानित्यत्वं
स्वस्थतायाः शङ्क्येत । तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—रोगार्तस्ये-
वेति । यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निरतिशयान-
न्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहंकारादिद्वैतप्रपञ्चसंबन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी
सुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतवि-
द्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धेप्रध्वंसे स्वभावभूर्तो परमानन्दता निरस्तसमस्तानर्थता च
स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता परिपूर्णवस्तुस्वमावाप्नातिरिच्यते । तदिदं
शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च
साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । ननु

... ..

... ..

प्रकरणम् ।

... ..

अस्याप्युत्पत्तिः ।

... ..

सर्गादप्युत्पत्तिकारिकापद्युत्पत्तिर्वाच्यः ।

तस्य तथात्वमबाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह—अवे-
दिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह—अतथार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेने-
त्यर्थः । तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुमाह—अन्योन्येति । पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेना-
द्वैतमेव द्रढयितुमैन्त्यं प्रकरणमित्यर्थः ।

कथं पुनरोंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपक्ष्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति ।
उच्यते । “ ओमित्येर्तत् ” । “ एतदालम्बनम् ” । “ एतद्वै-
सत्यकामं ” “ ओमित्यात्मानं युञ्जीत ” । “ ओमिति
ब्रह्म ” “ ओंकार एवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्याऽऽर्षदोऽद्वय आत्मा परमोर्थः सन्प्रा-
णादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्म-
विकल्पविषय ओंकार एव ।

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपक्ष्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्ययुक्तम् । तन्निर-
यस्य तद्धीहेतुत्वायोगात् । न खल्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणो-
पयुज्यते । न चात्र धूमान्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चाऽऽत्मकार्यत्वमोंका-
रस्य युक्तम् । आकाशादेरविशेषात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्कार्यत्वव्या-
घातादिति मन्वानः सन्प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति—कथमिति । न वयमनुमाना-

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

प्रथमप्रकरणम् १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ११

च्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्ते-
रेकत्र विषयविषयित्वौ योगाभिर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्य-
तीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुनोऽसत्त्वे प्रमाणमाह—वाचारम्भणमिति । कार्यस्य सर्व-
स्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोकारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
तदस्येति । तदिदं विकारजातस्य ब्रह्मणः संबन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसा-
रितरज्जुतुल्यया सितं बद्धं व्यासमिति संबन्धः । शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्यासा-
वपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नामभिरिति । शब्दवि-
शेषैर्दार्ढ्यभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थनातं व्याप्तं वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादि-
त्यर्थः । उक्तमर्थं समर्थयते—सर्वं हीति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थनातं
सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं
वागनुरक्तबुद्धिवोधयत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वाग्नातं च सर्वमोकारानुबिद्धत्वाद्मोकारमात्रम् ।
स चोकारो लक्षणादिनाऽऽस्मधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः संभवतीत्यर्थः । तद्यथा
शङ्कुनेति श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ।

अत आह—

सर्वं ब्रह्मण्येति । सर्वं पञ्चभूतमात्मनि ब्रह्मण्येति

सर्वं ब्रह्मण्येति ॥ २ ॥

... ॥ १ ॥ ...
... ॥ २ ॥ ...

... ॥ १ ॥ ...
... ॥ २ ॥ ...
... ॥ ३ ॥ ...
... ॥ ४ ॥ ...
... ॥ ५ ॥ ...
... ॥ ६ ॥ ...
... ॥ ७ ॥ ...
... ॥ ८ ॥ ...
... ॥ ९ ॥ ...
... ॥ १० ॥ ...

ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मोकाराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्पापणवन्न गौरिवेति । त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः । तुरीयस्य पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥ २ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वे तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह—अभिधानेत्यादिना । वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्वसिद्धेरर्थतिहारनिर्देशो वृत्त्याशङ्क्याऽऽह—इतरथेति । वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुकृत्वा वाचकैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्क्येत तन्नियुच्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः । परस्परभिदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु साऽपि विकला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुरयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयवितरणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्गुणोतीति योजना । अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशो वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति । उक्ते वाचकस्य वाच्याभिज्ञत्वे वाक्यमन्वयार्थं योजयति—तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणं चेत्यर्थः । ब्रह्मणः धृत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति—तथेति । यद्ब्रह्म धृत्या सर्वात्मकमुक्तं तत्र परोक्षमिति मन्त्रार्थं हि त्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वैर्नसंप्राप्ततुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम विश्वितार्थप्रतिपत्त्यर्थमन्वयधारणः शारीरो व्यापारत्वेन हस्ताग्रं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमन्वयार्थं व्याकरोति—भ्रोकरोति । सर्वविद्यारतया परोक्षरूपेण परमं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिगोकार्थं चतुष्पात्कल्पने तत्र दृष्टान्तमाह—कार्यापणवदिति । देशविशेषे कार्यापणशब्दः षोडशपणानां संज्ञा । तत्र यथा व्यवहारप्राप्तुर्थाय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा गौक्षन्नादुच्यते न तथा चतुष्पादादेशुं शक्यते निष्कटधुनित्याकोपदित्याह—न गौरिवेति । अथ दिव्यं तुर्यं तदेव पादशब्दो यदि हरमज्ज्वातिकस्तथा विश्वविशेषतुर्थायावै करणव्यतिरेकेणैव निश्चिदिति । यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्यतिरेकस्तथा साधननिश्चितित्याशङ्क्य तत्रैव पादशब्दस्युक्तिं द्रष्टव्येति—

१ अ. ब. ट. 'परोक्ष' । २ अ. ब. ट. 'उ. क. व. त्रि. उ.' । ३ अ. ब. ट. 'तत्र' । ४ अ. ब. ट. 'न. ट. 'दिव्यं तुर्यं' । ५ अ. ब. ट. 'तत्र' ।

शङ्क्याऽऽह—बहिर्विषयेवेति । न स्वरूपेप्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धि-
वृत्तिरूपा त्वसावज्ञानकश्चिन्ता तद्विषया भवति । न च साऽपि वस्तुनस्तद्विषयताम-
नुभवति । वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्राति-
भासिकमित्यर्थः । पूर्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—तथेति । सत्ताङ्गत्वं
ध्रुत्ववष्टम्भेन विश्वस्थे विशदयति—तस्येत्यादिना । प्रकृतस्य संनिहितप्रसिद्धस्यै-
वाऽऽत्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुणविशिष्टो
द्युलोको मूर्ध्ववर्ति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगु-
णात्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्षयते । पृथङ्नानाविधं वर्धं संचरणमात्मा स्वभावोऽस्येति
न्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति संबन्धः । बहुलो विस्तीर्णगुणवाना-
काशः सदेहो देहस्य मध्यमो भागो रयिरन्नं तद्धेतुरुदकं वस्तिरस्य मूत्रस्थानं पृथि-
व्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयमित्यग्निहोत्रं क-
ल्पना ध्रुता । तस्याः शोषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योचना । उक्तं
सत्ताङ्गत्वमुपसंहरति—इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—तथेति । बुद्ध्य-
र्थानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्बिह्वाप्राणौनि । कर्मार्यानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूप-
स्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापान-
व्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मोपलक्षणार्थम् । द्वारत्वं
करणत्वम् । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम् । कर्मेन्द्रि-
याणां तु वदनादौ कर्मणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरुभयत्र पारम्पर्येण करणत्वम् । तेषु
सत्स्वेव ज्ञानकर्मणोरुत्पत्तेः । असत्सु चानुत्पत्तेः । मनोर्बुद्धयोश्च सर्वत्र साधारणं कर-
णत्वमहंकारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं चित्तस्य चैतन्याभासोदये करणत्व-
मुक्तमिति विवेक्तव्यम् । पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणा-
न्तरम् । तद्विभनते—स एवंविशिष्ट इति । शब्दादिविषयाणां स्मृत्तत्वं दिगादिदेव-
तानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्गुणप्राणत्वम् । इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं
विशदयति—विश्वेषामिति । कर्मणि षष्ठी । विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः ।
निर्वाणम्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मानु-

१. "पभूता प्र" । ३. प. ड. ज. "द्ववि" ।
२. "स्य विराट्त्व वि" । ६. प. ग. "तस्य
स विषय" । १०. प. ड. ज. "प्रत्य
३. १३ प. झ. ट. "परा" । १४ प. ज.
४. "मिति युक्त" । १५ ड. "पाठनात्" ।

यदेवं तुरीये पर्यवसानं निज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तच्चज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिध्यतीति क्लृप्तमाह—एवं चेति । उक्तन्यायेन तच्चसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः सर्वभूनेष्विति तत्र अत्र ब्रह्मैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाम्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फूर्णविराहेतत्वं सिध्यति । ततश्च—

“ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ” ॥

इति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह—सर्वभूतस्थश्चेति । न चेदं मार्गवं वचनममानमिति शङ्कनीयम् । यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तज्ञेपनमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं सूचयति—यस्त्विति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्तंया प्रक्रियया प्रविष्टाप्य तुरीये नित्ये विज्ञप्तिर्मात्रे सदानन्दैकताने परिपूर्णं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति । तेषु सर्वेष्व्वात्मानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तच्चसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्या-

भियानिःशानैतमद्वैतममर्षोश्च मन्मथिनानिःशानैकत्वं युक्तम् । प्राज्ञान्याहृतयोस्तु
 केन मानस्यैकत्वं तत्राऽऽह—सुषुप्तेति । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषानुसन्देय निरिरीयः
 सुषुप्ते वर्तते प्रत्यक्षशान्त्याहृतं च निरीयविशेष व्यामन्युसन्देय निरीरीयत्वं निवृत्ति
 त्तोक्तं मानस्यैकत्वं पुनश्चाप्यन्योरेकत्वविरुद्धमित्यर्थः । अस्यान्वयिदेवैयोरकत्वे प्रागुक्त-
 न्यायैर्न प्रसिद्धं मानस्यैकत्वाप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति कश्चिन्माह—एवं चेति ।
 तथाद्वैतं प्रतिबन्ध-वममात्रेण न स्मृति किं तु वाक्यादेवाऽऽनागोपदिष्टादिनि वक्तुं
 चशब्दः ॥ १ ॥

**स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमु-
 खः प्रविचिक्तमुक्तेजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥**

स्वप्नः स्थानमस्य तेजस्य स्वप्नस्थानः । नाग्रतमज्ञानेकसाधना
 परिधिपयेवावभासमाना मनःस्वप्नमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मन-
 स्थापये । तन्मनस्तथा संरुतं चित्रित इव पटो वाद्यसाधनानपेक्षमवि-
 षाकात्मकर्मभिः मेर्यमाणं नाग्रद्वन्द्वभासते । तथा चोक्तम्—“अस्य
 लोकस्य सर्वावतो मायामपादार्थ ” इति । तथा “ परे देवे मनस्येकी
 भवति ” इति प्रस्तव्य “ अत्रैष देवः स्वप्ने परिधानयनयति ”

त्यर्थः । ननु विश्वतैजसयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञाया भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् । भैवम् । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्सविषयत्वाद्विश्वस्य भोग्या प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह—विश्वस्येति । सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

दर्शनादर्शनदृश्योस्तच्चाप्रयोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुप्तसिद्धिग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथ वा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुप्तं विभजते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले वा सुप्तो न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं कामयते । न हि सुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कथन विद्यते । तदेतत्सुप्तं स्थानमस्येति सुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्यन्दितं द्वैतजातम् । तथा रूपावरित्वागेनाविवेकाप्रयं नैशतमोग्रस्तमिराहैः सप्रपञ्चैकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्ननाग्रन्मनःस्वप्नानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव भेद्यमवस्थाऽविवेकरूपात्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्वं घनमिदं तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एवञ्चदाद्य ज्ञात्यन्तरं प्रज्ञानैव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषयप्राकारसान्दनापासदुःसाभावादानन्दमय आनन्दमायो नाऽऽनन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायामस्थितः मुख्यानन्दभुगुच्यते । अत्यन्तानायामरूपा हीयं स्थितिरनेनोत्तुभूयत इत्यानन्दभुक् । “एषोऽस्य परम आनन्दः” इति धृतोः ।

१ अ. ब. 'तदर्थः' । २ अ. 'वि विवि' । ३ अ. ब. अ. उ. अ. 'वृत्तेः २०' । ४ अ. 'म. १०' । ५ अ. 'सुप्तम्' । ६ अ. अ. अ. 'अविवे' । ७ अ. अ. अ. अ. 'त. सुप्तम्' । ८ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । ९ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । १० अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । ११ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । १२ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । १३ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । १४ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' । १५ अ. अ. अ. अ. 'अविवे' ।

प्रतिबुद्धिर्ना नष्टवी मन्त्र
 विज्ञाने

प्रथमप्रकरणम् १] आनन्दगिरिकृतटीकासंबलितशांकरभाष्यसमेता ।

वास्तवं पुनर्यथापूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम्—इवेति । सुषुप्त्यवस्थायाः
 कारणात्मकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानपनशब्दवैच्यतेत्युक्तमनुवदति—
 सेयमिति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्वावाविर्भावयति—यथेत्यादिना । एवकारस्य
 नायोगव्यवच्छित्तिरर्थः । किं तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह—एवशब्दादिति ।
 प्राज्ञस्याऽऽनन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरूपमुखाभिव्य-
 क्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति—
 मनस इति । मयटः स्वरूपार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्दैत्वमेव किं न स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं
 तस्य कारणोपहितत्वात् । अन्यथा मुक्तत्वात्पुनरुत्थानायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्यमेवास्य
 स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । आनन्दभुमिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । तथा
 सुषुप्तोऽपीति शेषः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—अत्यन्तेति । इयं स्थितिरिति सुषुप्ति-
 रुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सौषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिज्ञया-
 नन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाणमाह—एषोऽस्येति । प्राज्ञस्यैव चेतोमुत् इति विशेष-
 णान्तरं तथाचष्टे—स्वप्नादीति । स्वप्नो नागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रति
 द्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् । न हि तत्स्वप्नस्य नागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण
 संभवोऽस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतो-
 मुखव्यपदेशभागित्यर्थः । अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानीनः स्वप्नं नागरितं वा प्रति
 क्रमाक्रम्यां यदागमनं तत्प्रति चैतन्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा
 सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—वोधेत्यादिना । भूने भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं
 तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकल्पेण नानानीति प्रज्ञः । प्रज्ञ
 एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं व्युत्पादयति—भूनेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपर-
 मात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सुषुप्तोऽपीति । यद्यपि सुषुप्तस्यामवस्थायां
 समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथाऽपि भूता निष्पन्ना वा नागरिते स्वप्ने च सर्वा-
 विषयज्ञानतृत्वलक्षणा गतिस्तथा प्रकल्पेण सर्वना समन्ताज्जागर्तानिति प्राज्ञशब्दनाच्यो भव-
 तीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुरुपार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अथ वेति ।
 असाधारणमिति विशेषणमोचितमर्थं स्मृतयति—इतरयोरिति । अध्यात्मिकस्य तृती-
 यपादस्य व्याख्यासुप्रसंगहरति—सोऽप्यिति ॥ १ ॥

१ ए. ड. उ. ह. 'पूर्वे' । २ ए. 'सुप्त' । ३ ए. उ. ह. 'तस्या चेतुः' । ४ ए. ए.
 'तिरिजते' । ५ ए. 'नद' । ६ ए. 'तस्य' । ७ ए. 'तस्य' । ८ ए. 'तस्य' । ९ ए. 'तस्य' । १० ए. 'तस्य' । ११ ए. 'तस्य' । १२ ए. 'तस्य' । १३ ए. 'तस्य' । १४ ए. 'तस्य' । १५ ए. 'तस्य' । १६ ए. 'तस्य' । १७ ए. 'तस्य' । १८ ए. 'तस्य' । १९ ए. 'तस्य' । २० ए. 'तस्य' । २१ ए. 'तस्य' । २२ ए. 'तस्य' । २३ ए. 'तस्य' । २४ ए. 'तस्य' । २५ ए. 'तस्य' । २६ ए. 'तस्य' । २७ ए. 'तस्य' । २८ ए. 'तस्य' । २९ ए. 'तस्य' । ३० ए. 'तस्य' । ३१ ए. 'तस्य' । ३२ ए. 'तस्य' । ३३ ए. 'तस्य' । ३४ ए. 'तस्य' । ३५ ए. 'तस्य' । ३६ ए. 'तस्य' । ३७ ए. 'तस्य' । ३८ ए. 'तस्य' । ३९ ए. 'तस्य' । ४० ए. 'तस्य' । ४१ ए. 'तस्य' । ४२ ए. 'तस्य' । ४३ ए. 'तस्य' । ४४ ए. 'तस्य' । ४५ ए. 'तस्य' । ४६ ए. 'तस्य' । ४७ ए. 'तस्य' । ४८ ए. 'तस्य' । ४९ ए. 'तस्य' । ५० ए. 'तस्य' । ५१ ए. 'तस्य' । ५२ ए. 'तस्य' । ५३ ए. 'तस्य' । ५४ ए. 'तस्य' । ५५ ए. 'तस्य' । ५६ ए. 'तस्य' । ५७ ए. 'तस्य' । ५८ ए. 'तस्य' । ५९ ए. 'तस्य' । ६० ए. 'तस्य' । ६१ ए. 'तस्य' । ६२ ए. 'तस्य' । ६३ ए. 'तस्य' । ६४ ए. 'तस्य' । ६५ ए. 'तस्य' । ६६ ए. 'तस्य' । ६७ ए. 'तस्य' । ६८ ए. 'तस्य' । ६९ ए. 'तस्य' । ७० ए. 'तस्य' । ७१ ए. 'तस्य' । ७२ ए. 'तस्य' । ७३ ए. 'तस्य' । ७४ ए. 'तस्य' । ७५ ए. 'तस्य' । ७६ ए. 'तस्य' । ७७ ए. 'तस्य' । ७८ ए. 'तस्य' । ७९ ए. 'तस्य' । ८० ए. 'तस्य' । ८१ ए. 'तस्य' । ८२ ए. 'तस्य' । ८३ ए. 'तस्य' । ८४ ए. 'तस्य' । ८५ ए. 'तस्य' । ८६ ए. 'तस्य' । ८७ ए. 'तस्य' । ८८ ए. 'तस्य' । ८९ ए. 'तस्य' । ९० ए. 'तस्य' । ९१ ए. 'तस्य' । ९२ ए. 'तस्य' । ९३ ए. 'तस्य' । ९४ ए. 'तस्य' । ९५ ए. 'तस्य' । ९६ ए. 'तस्य' । ९७ ए. 'तस्य' । ९८ ए. 'तस्य' । ९९ ए. 'तस्य' । १०० ए. 'तस्य' ।

(गौड्यादीयकारिकाणां स्वकृतमवतरणम् ।)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एते श्लोका भवन्ति ।

आचार्यैर्माण्डूक्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रे-
त्यनूय भाष्यकारो व्याकरोति—एतस्मिन्निति ।

(अथ गौड्यादीयकारिकाः ।)

वहिष्पज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

वहिष्पज्ञ इति । पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसं-
धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्य-
भिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तध्रुतेः ॥ १ ॥

विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकोभेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वादाहतां
श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः । स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि
स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह—एक एवेति । पदा-
र्थानां पूर्वमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह—पर्यायेणेति । पचा-
त्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचारितुमर्हति व्यभिचारति
चाऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमण्यं तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः
सिद्धम् । यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुमंथानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या
पटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्यावस्थाधर्मरागात्तदतिरेके नृद्धत्वमपि
सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मत्वाङ्गीकारात्तदतिरेकिणस्तद्रूपसङ्गत्वंमपि
संगतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे ध्रुतिमुदाहरति—महामत्स्यादीति । महाज्ञादेयेन
स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिर्वैठीयांस्त्रिमिरुभे कूडे नद्याः संचरन्कमसंचरणात्ताम्यामतिरि-
च्यते । न च तस्य कूटद्वयगतदीपगुणवत्त्वम् । न चासौ कचिदपि सञ्चरे । न च
इयेनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपन्कचिदपि प्रतिहन्यते तथैवापमात्मा क्रमेण स्थान-
त्रये संचरन्कूटक्षणो युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ घ. ज. ट. अथ वादिदृष्टारोक्तं कथम् । अर्थे । २ घ. स्थानः । ट. ह. पत्तः । ३ घ.
'करमव' । ४ ज. 'आदिभे' । ५ घ. 'कूटसि' ह. ज. 'व्येति किं' । ६ घ. 'दृग्दर्शन' ।
७ घ. न सञ्चरे । ८ घ. प. ह. ज. स. 'त्वा स्या' । ९ घ. घ. ज. स. 'यव ग' । १० ह. 'वेदव' ।

इति महाप्रज्ञायाः चतुर्विंशत्तमः ॥ १ ॥

यद्यपि तस्मिन् काले मया वृत्तं ॥ १ ॥
तदा तस्मिन् काले मया वृत्तं ॥ १ ॥
तदा तस्मिन् काले मया वृत्तं ॥ १ ॥

अथ प्रथमः चतुर्विंशत्तमः ॥ १ ॥
तदा तस्मिन् काले मया वृत्तं ॥ १ ॥
तदा तस्मिन् काले मया वृत्तं ॥ १ ॥

सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्ततोऽर्धान्तरमेव । क्षेत्रज्ञस्तु व्यष्टि-
 देहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्यकरण-
 स्वाभी ताम्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यव-
 स्थितजीवभेदानुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विक-
 ल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । एको हि परो देवः सर्वेषु
 भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समावृत्तस्तिष्ठतीति ध्रुवणाद्भस्तुतो भेदो नास्ती-
 त्युक्तं हेतुं साधयति—एक इति । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्धीति
 भगवतो वचनाच्च तार्त्त्विकभेदासिद्धिरित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वेषु भूतेषु क्षेत्रज्ञभे-
 दात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रभेत्यादाङ्क्याऽऽह—अविभक्तं चेति । तत्त्वतो
 विभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः ।

सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षि(स)ष्णुपलब्धिपाटवदर्शनाच्च
 विशेषेण निर्देशो विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूः द्रष्टा निमीलिताशस्तदेव
 स्मरन्मनस्पन्तः स्वप्न इव तदेव वासनाभ्याभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र
 तथा स्वप्ने । अतो मनस्पन्नस्तु तजसोऽपि विश्व एव । आह्लाशे च
 हृदि स्मरेणाख्यव्यापारोपरमे मात्र एहीभूतो घनमज्ञ एव भवति ।
 मनोव्यापाराभावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिने तदभावे
 हृदयेऽविशेषेण प्राणात्मनाऽरस्थानम् । “प्राणो घनं तन्तस्मान्स्तरुः”
 इति भूतेः ।

ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्य विशेषात् दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते ।
 यद्यपि करणान्तरेष्वक्षुषि प्राणान्दनुक्तं तथाऽपि तयोर्दक्षिणविशेषमेवेति
 तत्राऽऽह—सर्वेष्विति । ध्रुव्यनुवशात् प्राणनिर्देशविशेषनिश्चिन्त्यर्थः । यद्यपि देह-
 देशभेदे विश्वोऽनन्तः तथाऽपि कथं ननु तत्रैव तैत्तयोऽनुभव इव तद्वय द्वितीयं
 पार्श्वं ।

अत्र तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं
 तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं
 तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं

तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं
 तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं

तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं
 तद्वय इव तद्वय द्वितीयं पार्श्वं

— १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

लिङ्गमिति । किं च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्निष्ठसौमसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह—मनोमय इति । प्राणस्य प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति—नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किं च तस्यामवस्थायां वागदीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतः । अतोऽपि प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह—तदात्मकानीति । उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति—कथमिति । एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह—नैष दोष इति । अव्याकृतं हि देशकालैवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टृस्तथा । न हि सौषुप्तद्रष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथाऽपि पिण्डपरिच्छिन्नाविशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणैः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता समाना प्रसवयीजात्मकत्वं च तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिंस्तुक्तहेतुत्वाच्च ।

तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वाभावाच्च प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तद्रष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं क दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्येति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो येष्वप्येन तेष्वेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तेः । तथाऽव्याकृतता प्रागन्व

ने. १. १. ५. ४. ३. ८. १०. १. ५. ४. ८.
 १०. १. ५. ४. ३. ८. १०. १. ५. ४. ८.
 १०. १. ५. ४. ३. ८. १०. १. ५. ४. ८.

कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्त-
मिति परिहरति—प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये
प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते—
नन्विति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सहस्रक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि
वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह—नैष दोष
इति । संग्रहवाक्यं प्रेषयति—यद्यपीति । तत्रेति प्राणबन्धनवाक्यं परामृश्यते ।
जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययोर्हमयोरपि परिशुद्धब्र-
ह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र
शब्दवाच्यत्वानुपपत्तैर्भवमित्याह—यदि हीति । न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म
वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्धार्यते किं तु स्मृतेरपीत्याह—न सदिति । किं च
कार्यजातं प्रति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि
सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य
शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च
पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह—निर्वाजतयेति । सुषुप्त्यादौ
शुद्धे ब्रह्मणि संपन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षानुपपत्तिदोषमाह—मुक्तानां चेति । न
तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्व-
भावस्य तुरुपत्वादित्याह—बीजाभावेति ।

ज्ञानदाश्रयीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सथीजत्वाभ्युप-
गमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः । अत
एव “अक्षरात्परतः परः” । “सवाद्याभ्यन्तरो ह्यनः” । “यतो वाचो
निवर्तन्ते” । “नेति नेति” इत्यादिना बीजवत्त्वापेक्षेयनेन व्यपदेशः ।
तामबीजावस्थां तस्यैव प्राणशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंबन्धैर-
हितां पारमार्थिकीं पृथग्बुध्यति । बीजावस्थाऽपि न किञ्चिद्वेदिप-
मित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनादेहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित
इत्युच्यते ॥ २ ॥

नन्वनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति ।
अग्रहणमिध्याज्ञानवत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह—ज्ञानेति । अतोऽह-

१ उ. 'इदरा' । २ उ. 'को दा' । ३ उ. 'विवृतेति' । ४ उ. 'कोट' । ५ उ. 'विभु' ।
६ प. अ. 'सुप्त्या' । ७ प. ४ उ. 'सुद्ध' । ८ प. 'सवा पु' । ९ उ. प.
'सुद्ध' । १० उ. 'स' । ११ प. 'स' । १२ प.
'देव' । १३ प. 'न्यदप्रसङ्ग' ।

|| ४ || ३ ||

||४||

||३||

|| २ ||

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगम-
यति—विश्वो हीति ॥ ३ ॥

भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रैधा विभजते—स्यूलमिति । उदाहृतश्लोकयोर्व्याख्या-
नापेशां वारयति—उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु सूक्ष्मविविक्तानन्दारूपं भोक्ष्यमेकं त्रिधा-
भूतम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञारूपो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रति-
संधानाद्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तयाऽ-
नेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भो-
ज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः
स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह—त्रिष्विति । पर्वार्धं व्याचष्टे—

... ..

... ..

॥ ३ ॥

... ..

... ..

मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादी कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्ट-
मिति योजना । विमतं सद्गुपादानं कल्पितत्वाद्वज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्य-
विकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—न हीति । विवक्षितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिक-
माह—यथेत्यादिना । प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म सच्छक्षणं तदात्मनेति यावत् ।
तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया
जनयतीत्युपसंहरति—इत्यत इति । चतुर्थं पादं प्रतीकमादाय व्याकरोति—चेतो-
शूनित्यादिना । रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयंचैतन्यात्मकस्य चेतो-
रूपाश्चितन्याभासा जीवाश्चेतोशवो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो जनयतीत्युत्तरं संबन्धः ।
तेषां चिदात्मकात्पुरुषोत्तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि—जलार्केति । भेद-
धीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह—प्राज्ञेति । पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं
कथयति—विषयेति । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना
समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वात् । न प्राणेन बीजात्मना
तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्तत्त्वतो भिन्नत्वम् ।
जलपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्ततस्तत्त्वतो भेदाभावात्ताम्बिधादीन्पुरुषश्चि-
त्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थितान्पुनर्भावात्प्राणो जनयतीति तृतीयपा-
दार्थमुपसंहरति—इतरानिति ॥ ६ ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का सृष्टिः ॥९॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षानामाप्तकामस्य का सृष्टिः । न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९ ॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह—भोगार्थमिति । सिद्धान्तमाह—देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्त्वेत्याह—अयमिति । सर्वपक्षानामपवादं सूचयति—आप्तेति । देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता सृष्टिरिति मृतं सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यम् । ईश्वरस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसैकरूपस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् । कालादेव जर्गतः सृष्टिर्नेश्वरात् । ईश्वरस्तुदासीनः । तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विकल्पद्वयम् । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षानां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह—सर्वेषामिति । नो खल्व्वाप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिख्यापनमुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाम्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते । अवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा संगच्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभावत्वं युक्तम् । न च मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्येते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः । यदुक्तं काशात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राऽऽह—न हीति । अधिष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । आत्मन आकाशः संभूत ईत्यादिध्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह—नान्तःप्रश्नमित्यादिना ।

१ घ. ड. ज. 'ति च गृ' । घ. 'नि गृ' । २ घ. ज. 'वस्व' । ३ घ. 'रत्नं घ' । ४ ग. घ. ड. ज. 'निधि तत्र' । ५ ग. घ. 'रत्नेत्या' । ६ क. घ. ग. छ. झ. ञ. 'नि । पू' । ७ घ. ड. 'रत्नेष' । ८ घ. ड. ज. 'रत्नेत्या' । ९ ज. 'द्रु' । १० घ. ड. ज. 'वायु' । ११ छ. 'शसृष्टि' । १२ ग. घ. ज. 'त वि' । १३ ग. छ. झ. न । १४ घ. ट. 'व काया सृष्टि' । १५ क. घ. 'रति धृ' । १६ ड. छ. झ. 'दुपेता' । १७ क. 'दि । घ' ।

स्यादिति चोदयति—एवं तर्हीति । किं प्रातिभासिकमधिष्ठातृत्वं हेतुकृतम् । किं वा तात्त्विकम् । नाऽऽद्यः । तस्य तात्त्विकत्वाच्चयत्वासाधकत्वात् । अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुद्ध्यते । न द्वितीयः । शुक्त्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववचुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति— न प्राणादीति । किं च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च पृष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—न हीति । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्थे तुरीयस्य च वस्तुभूतसंबन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः पृष्ठीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—नापीति । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तद्विषयत्वान्नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः । न तृतीयः । गवादाविव द्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह—गवादिवदिति । न चतुर्थः । पाचकादाविवर्वाक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्थं वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापि क्रियावत्त्वमिति । न पञ्चमः । उत्पलादौ नीलादिशब्दवर्तिगुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापीति ।

अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वाभिरर्थकत्वं तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयंस्पोनात्मतृष्णोऽव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छुक्ति-
कावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यवि-
द्यातृष्णादिदोषोणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे
कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । “तत्त्वमसि” । “अय-
मात्मा ब्रह्म” । “तत्सत्यम् । स आत्मा” । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” ।
“स वाद्वाभ्यन्तरो ह्यजः” । “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादीनाम् ।

तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुरलङ्घित्वाभिनमिति फलित-
माह—अत इति । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टज्ञात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादि-
दृष्टेरिव तद्दृष्टरापि निष्कलत्वम् । विशिष्टज्ञात्यादिमतो राजादेरुपामनस्य फलवत्त्वोपल-
म्भादिति शङ्कने—शशविषाणादीति । यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयेतृष्णा
व्यवर्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा

१ म. 'एतत् हे' । २ छ. 'रुच्यते । न । ३ म. छ. 'तत्र प' । ४ छ. 'त्वातुरी' । ५ प. ज. 'स्य च । ६ ज. 'वाचिके' । ७ म. छ. 'स्य दर्शयितुम्' । ८ प. ज. 'गुणतु' । ९ म. छ. म. 'मयोपयत्सा' । १० छ. 'अस्मि तृष्णादिपुत्रा' । ११ प. 'स्वान्मातृ' । १२ प. द. ज. 'प्ला-
नि' । १३ प. 'पादित' । १४ म. छ. 'दिवत्तद्दृष्टे' । १५ प. छ. ज. 'पया तृ' । १६ क. छ. 'पर्येते ।

नुदयात् । तथाऽपि समारोपितविश्वादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति—न सर्पादीति । तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थान-
त्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थ-
वानित्यर्थः । यथा विधिभूत्वेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिण-
स्त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या
जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—तत्त्वमसीति ।

यदि हि ज्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छा-
स्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा ।

ननु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरी-
यस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्राऽऽह—यदि हीति । प्रातिमासिकैल-
क्षण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरात्यन्तिकवैलक्षण्यभावात्तत्र तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्य-
त्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथःसंस्पर्शविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ
विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारास्यादर्शनात्तुरीयाप्रातिपत्तिरेव स्यादि-
त्यर्थः । शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेत्तेत्याह—शास्त्रेति । तद्विशिष्टेरूपमन्य विशे-
षणांशाशोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चाऽऽत्यन्तिके तदानर्थक्यात्र शास्त्रात्तत्प्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूदिति चेत्तत्राऽऽह—शून्येति । विशिष्टस्यैव
प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेशविशिष्टस्य प्रत्युदत्त्वादान्यस्य चाप्र-
तिपन्नत्वात्त्रैरात्म्यधीरेवाऽऽपद्येनेत्यर्थः ।

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्र-
ज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽन्तःप्रज्ञादित्वव्यतिषेधविज्ञानवमाणस-
मकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थवच्चनितृच्छिलसंगच्छलं परिसमाप्तमिति तुरीया-
धिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न शक्यम् ।

भेदपक्षधेयपक्षोक्तदोषवशात् संभवति तर्हि मा सन् । अनेदत्तोऽपि कथं निर्हि-
तानि चेतत्र । तदि किं वा प्रमाणान्तरमेव वा साधनान्तरमिति विद-
व्याऽऽह—

रज्जुरविविज्ञानभूतवशात्सर्पादिभिर्विकल्प्यते
दिस्य विद्वत्पदानो बहुसा भवति

२००० १००० १००० १००० १०००
१००० १००० १००० १००० १०००

इत्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारायोग्यस्तिष्ठति । तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तच्चानुपादितस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्राणफलं न भवति । यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथःसंयोगनिरसने वृत्ता सती तयोरेव छेद्यावयवयोर्द्वैधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि छेदिव्याप्तिव्यतिरेके तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वाधिकम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः ।

न च तद्द्वैत्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानं प्रमाणस्यानुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ज्ञाते द्वैतं न विद्यते” इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिलक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः ।

किं च घटादेर्नडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनडे संविदेकताने मानस्याऽऽरोपितवर्त्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः संभवतीत्याह—न चेति । तुरीयात्मनि संवेदनजननव्यापारो न प्रमाणस्यै प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादरोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंवेदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अन्तःप्रज्ञत्वादीति । आश्रयाभावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावान्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति । किं च ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्तवच्छिन्नक्षणातिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थानुं पारयति । न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह—ज्ञानस्येति । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्त्यनिवर्तकभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्थास्यति तत्राऽऽह—अवस्थाने चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमेवेत्यावस्थाने च तस्यै तस्य निवर्तकान्तरपेक्षत्वात्तद्व्यतिरेकेण विज्ञानस्य निवर्तकत्वसिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुत्पत्त्यादित्यर्थः ।

१ छ. 'तत्रानु' । २ छ. 'दवाभ्या' । ३ ज. 'एव विदे' । ४ छ. 'नस्य प्र' । ५ छ. 'दीपना' । ६ छ. 'नकथा' । ७ ज. 'एव च' । ८ प. 'लता' । ९ छ. 'स्य ग' । १० छ. ज. 'वेदना' । ११ छ. 'न हा' । १२ छ. 'न ज' । १३ छ. 'एव वि' । १४ छ. 'प. ट. 'न च' । १५ छ. 'रस्य' । १६ छ. 'सादनवस्थाऽऽत्मन्यनडे संविदे' । १७ छ. 'वदु' । १८ छ. 'वदु' ।

अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम् ।

निषेधशास्त्रालोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्व-
[—अत एवेति । दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्यमिति विशेष-
तरमाह—यस्मादिति । अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—
न्द्रियैरिति । अलक्षणमित्ययुक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादित्या-
ह्याऽऽह—अलिङ्गमिति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासविरुद्धमे-
दित्याशङ्क्याऽऽह—अननुमेयमिति । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तर-
ह—अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वम् । शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्ति-
कत्वादित्याह—अत एवेति । तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याश-
याऽऽह—एकात्मेति ।

अथ वैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीय-
मेकात्मप्रत्ययसारम् । “आत्मेत्येवोपासीत” इति श्रुतेः ।

परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतयाऽपि व्याकरोति—अथ वेति ।
परोक्षात्मप्रत्ययस्याऽऽत्मनि प्रमाणत्वे वृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—आत्मेत्ये-
ति । यथाऽऽप्नोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणज्ञावदात्मोक्तः । स च वाच्यनसा-
तः श्रुतिभ्योऽवगतस्त्वमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तत्रिष्टस्त्रिष्टतीत्या-
नोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षनित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः ।

अन्तःप्रज्ञत्वादिस्यानिधर्मः(र्म)प्रतिषेधः कृतः । मपश्चोपशममिति जाग्र-
दादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदवि-
कल्पपरहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयैरुपायैरलक्षण्यात् । स
आत्मा स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभृच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा
रज्जुस्तथा तच्चमसीत्यादिवाच्यार्थ आत्माऽदृष्टो द्रष्टा “ न हि द्रष्टु-
दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ” इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्व-
गत्या ज्ञाते द्रव्याभावः ॥ ७ ॥

विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह—अन्तरिति । स्थानियमस्य स्थान-

स्य व्ययहेतोरभावादिनि शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धि-
रेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वभावानामिति । अत्रस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं
वेददगुभवसिद्धमिति सूचयति—स्मृत इति ॥ १० ॥

कार्यकारणवद्द्वौ ताविष्ये । विश्वैजसौ ।

प्राज्ञः कारणवद्द्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणा-
र्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः ।
तच्चाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतै-
जसौ वद्दौ संगृहीताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव वद्दः । तच्चाप्रति-
बोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफ-
लभावौ तच्चाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न संभ-
वत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विश्वौदिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति—कार्येति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह—विश्वादीनामिति । विश्वतैजसयोरुभयवद्दत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारण-
मात्रवद्दत्वं विशेषः । अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—तुर्येति । प्राज्ञस्य
कारणमात्रवद्दत्वं साधयति—तच्चाप्रतिबोधेति । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते
तुरीये किमायातामित्याशङ्क्याऽऽह—तत इति । तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकताने
तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह—न संभवत इति ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ॥

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥ १२ ॥

कथं पुनः कारणवद्दत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तच्चाग्रहणान्यथाग्रहण-
लक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं
बाह्यं दैवं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततथासौ तच्चा-
बीजभूतेन वद्दो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्स-
त्सर्वदृक् सदैवेति सर्वं च तद्दृक्वेति
प । तत्र तन्मसूनस्यान्यथाग्रहण-
प्रकाशात्मके तद्विद्वन्महानु-

तुरी

श्लोकमवतारयति—प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्भावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—यस्मादिति । किं च तुरीयस्य विगृह्यविद्वानुत्त्वप्रसाधनप्रमाणत्वात्कात्याय्यापदिष्टो हेतुरित्याह—सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभावि कार्यपेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—तच्चेति । दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह—अतो नेति ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इय रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्ती विश्वनैतसी । अस्तौ कार्यकारणवदावित्युक्ती । प्राज्ञस्तु स्वप्नमित्तकेवलमेव निद्रया युत इति कारणवद् इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निधिता ब्रह्मनिद्रो विरुद्धत्वात्सचितरीव तमः । अतो न कार्यकारणवद् इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कार्यकारणवदौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रापयति—प्राप्तेति । ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युग्यते प्रबुध्यमानत्वव्यायात्तार्त् । कथमविशेषेण विश्वनैतसौ स्वप्ननिद्रायुतामिति । तत्र स्वप्नवदार्थमाह—स्वप्न इति । यथा रज्ज्वां सर्पे गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽमनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिवैतजस्यस्य ध्रुनियुक्तिमिद्वत्तात्तेन स्वप्नशक्तिरेतान्यथाग्रहणेन संसृष्टत्वं विधौजनयोगविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्रागस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधनो विश्वस्येत्याद्युक्ताऽऽह—निद्रेति । उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विधौजनयोगविशिष्ट निगमयति—ताभ्यामिति । तयोस्तयव प्रहमेतःप्रहणेन च बैरिष्ठं प्रागपि सूचयन्नित्याद्युक्ताऽऽह—अत इति । द्वितीयं वादं विमर्शने—प्राज्ञस्त्विति । द्वितीयार्थं व्यापष्टे—नोभयमिति । तुरीये निद्रान्यत्रयोगे हेतुमाह—विरुद्धत्वादिनि । अज्ञानवत्कार्यमित्येतिहेतुको तुरीये विरुद्धत्वादनुरक्तविशेषतश्च दृष्टान्तमाह—सचितरीमिति । तुरीये बन्धुसौ नविद्यात्कार्ययोः संगतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचयन्नित्याह—अतो नेति ॥ १४ ॥

श्लोकमवतारयति—प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं कारणवद्भवे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—यस्मादिति । किं च तुरीयस्य विशुद्धचिद्धानुत्पत्तिसाधनप्रमाणवाचकत्वात्कार्यापेक्षा हेतुरित्याह—सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभावि कार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—तच्चेति । दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह—अतो नेति ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तच्चापतिबोधलक्षणं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वनैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणवद्भावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितकेवल्यैव निद्रया युत इति कारणवद् इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः । अतो न कार्यकारणवद् इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कार्यकारणवदौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रपद्यति—स्वप्नेति । ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्यावातात् । कथमविशेषेण विश्वनैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह—स्वप्न इति । यथा रज्ज्वां सर्पो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽत्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिनैः शरणस्य श्रुतियुक्तिमिदत्तात्तेन स्वप्नशब्दिनेनान्यथाग्रहणेन संसृष्टत्वं विश्वनैजमयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह—निद्रेति । उच्चाभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वनैजमयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति—ताभ्यामिति । तयोरन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यं प्रागपि सूचित्रमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्र इति । द्वितीयं पादं विमज्जते—प्राज्ञस्त्विति । द्वितीयायं व्याचष्ट—नोभयमिति । तुरीये निद्रास्वप्नयोरदोषे हेतुमाह—विरुद्धत्वादिति । अज्ञानवत्कार्ययोर्नियतित्वात् तुरीये विरुद्धत्वादनुरक्तिविरत्यत्र दृष्टान्तमाह—सवितरीवेति । तुरीये वस्तुनो नाविद्यावत्कार्ययोः संगतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचित्रमित्याह—अतो नेति ॥ १४ ॥

१ ग. 'स्वप्न' । २ ब. 'दुर्गो' । ३ घ. 'अः' । ४ च. 'तया' । ५ ग. 'ह. ज. घ. 'प्रयु' । ६ ग. घ. 'द. तत्र' । ७ घ. 'दन्दिवादि' । ८ ब. 'घ. उ. 'विपयतुज' । ९ च. 'दोष' । १० ग. घ. 'दोष' । ११ च. 'ह. ज. 'स्वप्न' ।

ममायं पिता पुत्रोऽयं नसां क्षेत्रं पशवोऽहमेपां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहमनेन वर्धितथानेनेत्येवंप्रकारान्स्वमान्स्थानद्रूपेऽपि पश्यन्मुसो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्तेवं त्वं हेतुफलात्मकः किं तु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदेवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन्वाह्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽन्नं सवाह्याभ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोवीजं निद्रा विद्यत इत्यनिद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वादन्यथाग्रहणस्य । यस्माच्चानिद्रमस्वप्नं तस्मादन्यथा तं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

कदा तत्त्वं प्रतिबोधो विपर्ययस्य हेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह — अनादीति । प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि—अजमिति । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति—योऽयमिति । परमात्मैव जीवभावमापन्नं संसर्तीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभाषावृत्तिरित्याशङ्क्य कार्यकारणवद्वत्त्वादित्याह—स इति । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन मुसो जीवो भवतीत्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति—तस्मैत्यादिना । मायालक्षणेनेत्युभयत्र संबध्यत । संसृतेमेव व्यनक्ति—ममेत्यादिना । स्वापपरिगृहीतस्यैव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह—यदेति । यदा संसृतेमदा बुध्यत इति शेषः । प्रतिबोधकं विशिनष्टि—वेदान्तापेति । कथं प्रतिबोधनं तदाह—नासीति । अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽपि तं तदव्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयापेक्षयाऽप्यनेन विशदयति—कथमित्यादिना । अग्निजिहि सप्तम्या बोध्यात्मकं परानुदयने । बाह्यं कार्यमनंतरं कारणं तद्योष्यन्निह नस्ति । तद्ये जन्मादिर्भावविकारस्य नायावकाशः संभवतीत्यर्थः । अवधारणं विशेषणं सप्रमाणं योजयति—मवापेति । अन्तर्बोधादिनिद्रं कार्याभावे कारणस्य प्रद. ग्यात्त्वेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह—यस्मादिति । अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दशयति—अत्र एवेति । अग्रहणान्यथाग्रहणं संबन्धयितुं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह—यस्मापेति । तत्त्वं तत्रेऽ-

१. अ. 'ना संसृते' । २. अ. 'संसृते' । ३. अ. 'हेतुं' । ४. अ. 'तन्मे' । ५. अ. 'तन्मे' । ६. अ. 'तन्मे' । ७. अ. 'तन्मे' । ८. अ. 'तन्मे' । ९. अ. 'तन्मे' । १०. अ. 'तन्मे' । ११. अ. 'तन्मे' । १२. अ. 'तन्मे' । १३. अ. 'तन्मे' । १४. अ. 'तन्मे' । १५. अ. 'तन्मे' । १६. अ. 'तन्मे' । १७. अ. 'तन्मे' । १८. अ. 'तन्मे' । १९. अ. 'तन्मे' । २०. अ. 'तन्मे' । २१. अ. 'तन्मे' । २२. अ. 'तन्मे' । २३. अ. 'तन्मे' । २४. अ. 'तन्मे' । २५. अ. 'तन्मे' । २६. अ. 'तन्मे' । २७. अ. 'तन्मे' । २८. अ. 'तन्मे' । २९. अ. 'तन्मे' । ३०. अ. 'तन्मे' । ३१. अ. 'तन्मे' । ३२. अ. 'तन्मे' । ३३. अ. 'तन्मे' । ३४. अ. 'तन्मे' । ३५. अ. 'तन्मे' । ३६. अ. 'तन्मे' । ३७. अ. 'तन्मे' । ३८. अ. 'तन्मे' । ३९. अ. 'तन्मे' । ४०. अ. 'तन्मे' । ४१. अ. 'तन्मे' । ४२. अ. 'तन्मे' । ४३. अ. 'तन्मे' । ४४. अ. 'तन्मे' । ४५. अ. 'तन्मे' । ४६. अ. 'तन्मे' । ४७. अ. 'तन्मे' । ४८. अ. 'तन्मे' । ४९. अ. 'तन्मे' । ५०. अ. 'तन्मे' । ५१. अ. 'तन्मे' । ५२. अ. 'तन्मे' । ५३. अ. 'तन्मे' । ५४. अ. 'तन्मे' । ५५. अ. 'तन्मे' । ५६. अ. 'तन्मे' । ५७. अ. 'तन्मे' । ५८. अ. 'तन्मे' । ५९. अ. 'तन्मे' । ६०. अ. 'तन्मे' । ६१. अ. 'तन्मे' । ६२. अ. 'तन्मे' । ६३. अ. 'तन्मे' । ६४. अ. 'तन्मे' । ६५. अ. 'तन्मे' । ६६. अ. 'तन्मे' । ६७. अ. 'तन्मे' । ६८. अ. 'तन्मे' । ६९. अ. 'तन्मे' । ७०. अ. 'तन्मे' । ७१. अ. 'तन्मे' । ७२. अ. 'तन्मे' । ७३. अ. 'तन्मे' । ७४. अ. 'तन्मे' । ७५. अ. 'तन्मे' । ७६. अ. 'तन्मे' । ७७. अ. 'तन्मे' । ७८. अ. 'तन्मे' । ७९. अ. 'तन्मे' । ८०. अ. 'तन्मे' । ८१. अ. 'तन्मे' । ८२. अ. 'तन्मे' । ८३. अ. 'तन्मे' । ८४. अ. 'तन्मे' । ८५. अ. 'तन्मे' । ८६. अ. 'तन्मे' । ८७. अ. 'तन्मे' । ८८. अ. 'तन्मे' । ८९. अ. 'तन्मे' । ९०. अ. 'तन्मे' । ९१. अ. 'तन्मे' । ९२. अ. 'तन्मे' । ९३. अ. 'तन्मे' । ९४. अ. 'तन्मे' । ९५. अ. 'तन्मे' । ९६. अ. 'तन्मे' । ९७. अ. 'तन्मे' । ९८. अ. 'तन्मे' । ९९. अ. 'तन्मे' । १००. अ. 'तन्मे' ।

ममज्ञो यदि विद्यते विद्यते न संशयः ।
 मयामामामिदं द्वैतमद्वैतं परमाद्वैतः ॥ १७ ॥

ममज्ञानिहृतस्य चैतन्यित्युपदेशोऽतित्तुवैत मययं कथमद्वैतमित्ति । तद्वैतं
 मत्साम्ये स्मरामपयो यदि विद्यते । तद्वैतं मयं इव कल्पितमवश्यं च
 स विद्यते । विद्यमानश्चेद्विद्यते न संशयः । न हि तद्वैतं यानि
 पुत्र्या कल्पितः स्यात् विद्यमानः सन्निवृत्तको निवृत्तः । न च
 मयामिहो मयुक्तो नद्वैतनां चसुविशेषमाह विद्यमानो सती निवृत्तः ।
 तद्वैतं मययत्त्वं मयामामं इव तद्वैतमवश्यं मययत्त्वं मययत्त्वं
 स्मराम कथितमपयः मययत्त्वं निवृत्तं मययत्त्वं निवृत्तः ॥ १७ ॥

मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं ॥ १८ ॥

मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं — मययत्त्वं मययत्त्वं

मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं मययत्त्वं — मययत्त्वं मययत्त्वं ५२

कथिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बाधितस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया चेन्द्रजालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्पददर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमर्हते । यथेदमूदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वं शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—रज्जुवदिति । प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

ननु शास्त्रा शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्जुवर्षवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधोपदेशनिमित्तोऽत उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—विकल्प इति । यदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतयो विकल्पितस्तथाऽप्यसौ बाधितो निवर्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं निराद्भुमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तोक्त्यर्थतः शास्त्रादिभेदोऽनूयते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निवृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्याख्यामाशङ्कामाह—नन्विति । तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानेहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यानद्वैतत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेशतत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपत्तिमित्युत्तरमाह—उच्यते इति । शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वादद्वैतादिरोपीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेऽप्यने यथा च सर्ववारादिविकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रयत्नम् । तथैव प्रपञ्चेऽद्वैतः शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सज्ज्ञानरूपो मिथ्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्पिते

विद्यत इत्यादिमद्यथैवाऽऽदिमदकारौख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा
सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आमोति ह
वै सर्वान्कामानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं
वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वाख्यैर्विशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति—तत्रेति ।
विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन्नारोपसंदर्शना-
त्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं सादृश्यमिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपरां
श्रुतिमवतारयति—आहेति । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति—अकारे-
णेति । अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं
श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—तथेति । किं च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं
न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह—अभिधानेति । सामान्यान्तरमाह—
आदिरिति । तदेव स्फुटयति—यथैवेति । उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्यं प्रथमपाठा-
दादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं तेजसप्राज्ञावपेक्ष्याऽऽद्यन्याने
वर्तमानत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति—तस्मादिति । किम-
र्थमित्यं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह—तदेकत्वेति ।
सादृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्-
पादुभयत्वाद्बोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समा-
नश्च भवति नास्यात्रद्वाविकुले भवति य एवं
वेद ॥ १० ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योच्चारो द्वितीया मात्रा । केन-
सामान्येनेत्याह । उत्कर्षति । अकारादुत्कृष्ट इव शुक्लारस्तथा तेजसो
विश्वाद्युभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्बोध्यस्य उकारस्तथा विश्वनाशयोर्बोध्ये
तैजसोऽव उभयभावत्वसोमान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षति ह वै
ज्ञानसंततिम् । विज्ञानसंततिं वर्षयतीत्यर्थः । समानस्तुत्यथ मिथयत-

॥ ०३ ॥ ३ ॥

१-...
 २-...
 ३-...
 ४-...
 ५-...
 ६-...
 ७-...
 ८-...
 ९-...
 १०-...
 ११-...
 १२-...
 १३-...
 १४-...
 १५-...
 १६-...
 १७-...
 १८-...
 १९-...
 २०-...
 २१-...
 २२-...
 २३-...
 २४-...
 २५-...
 २६-...
 २७-...
 २८-...
 २९-...
 ३०-...
 ३१-...
 ३२-...
 ३३-...
 ३४-...
 ३५-...
 ३६-...
 ३७-...
 ३८-...
 ३९-...
 ४०-...
 ४१-...
 ४२-...
 ४३-...
 ४४-...
 ४५-...
 ४६-...
 ४७-...
 ४८-...
 ४९-...
 ५०-...
 ५१-...
 ५२-...
 ५३-...
 ५४-...
 ५५-...
 ५६-...
 ५७-...
 ५८-...
 ५९-...
 ६०-...

॥ ०३ ॥ ३ ॥

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

भूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसी सुषुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह । मिनोति ह वा इदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चेकत्वमुपन्यस्यति—सुषुप्तेति । पूर्ववदेकत्वप्रयोजक-
मत्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति—केनेत्यादिना । मानमव विवृणोति—मीयेते इति ।
ओमित्योकारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्राविश्य पुनस्तस्मान्नि-
र्गच्छन्ताविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकीभावमेव
स्फोरयति—ओङ्कारेति । मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह—तथेति ।
उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह—अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरे-
कत्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह—विद्वदिति । अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्ती-
त्याशङ्क्य विशिनष्टि—जगद्याथात्म्यमिति । तथाथात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयभवन-
मनिष्टत्वाच्च फलमित्याशङ्क्याऽऽह—जगदिति । तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादु-
पासनभेदमाशङ्क्याङ्गेषु फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याऽऽह—अत्रेति । पादानां मात्राणां
च क्रमादेकैवावज्ञाने फलकथनं सर्वान्पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य
ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदोकारारूपमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासनमि-
तरस्य तदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुक्त-
न्यायेनोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं
मात्रासंप्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते चशब्दान् ॥ १९ ॥

पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सन्निमित्तं धृत्योपन्यस्तं तत्र ध्रुव्यर्थविवरणरूपान्पूर्व-
षदेव श्लोकानवतारयति—अत्रेति । प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चापेक्षारोपार्थमुक्तं
सामान्यद्वयं विशदयति—विश्वस्येति । उक्तन्यायेनाऽऽदिरस्येत्यादाविति शेषः ।

१ प. ४. 'दृष्टिः' । २ प. ४. ४. 'न्यस्यति-दृष्टिः' । ३ प. 'दृष्टिः' । ४ प. ४. ४.
५. 'है फलम्' । ५ प. ७. ४. 'दृष्टिः' । ६ प. 'अदेरह' । ७ प. 'स्फोरति' ।
८ प. ४. ४. 'रा विवक्ष्यते' । ९ प. 'दृष्टिः' ।

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथो-
क्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायीत तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अका-
रालम्बनोकारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसम् ।
मकारश्चापि पुनः प्राज्ञं चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे
बीजभावक्षयादमात्र ओंकारे गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति—अकार इति । यत्र
तु पादानां मात्राणां च विभागो नास्ति तैस्मिन्नोकारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्त-
प्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह—नामात्र इति । ओंकारध्यायिनमकारो विश्वं
प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येवस्यो-
क्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—अकारेति । तदालम्बनं तत्प्रधानमिति
यावत् । अकारप्रधानमोकारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायत-
स्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य प्राप्तिर्भवतीत्याह—तथेति । यत्र मकारप्रधानमोकारं
ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तियुक्तेत्याह—मकारथेति । क्रियापदानुत्तिरुभयत्र
विवक्षिता । चतुर्थपादं व्याचष्टे—क्षीणे त्विति । स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्येत-
न्नितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चेत्प्रितयमुकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुप्तं
प्राज्ञश्चेत्येतन्नितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापद्यते । तदेवं सर्वमो-
कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतार्थन्तं कालभोमितिरूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं
ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशसमुत्पत्त्यर्थं गज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन
गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न क्वचिद्गतिरुपपद्यते परिच्छेदाभावा-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

(उपनिषद्)

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽ-
द्वैत एवमोकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽ-
त्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

(इति स. सू. च. उपनिषत्समाप्तम् ।)

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओंकारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव

१ अ. ह. 'भवनोद्य' । २ अ. य. उ. ह. 'तस्मिन्नेष' । ३ अ. ह. उ. 'स्य ध्या' ।
४ अ. 'सि' । ५ अ. उ. 'वेत्त' । ६ अ. उ. ह. 'सर्वस्वव्याहृतस्य य' । ७ उ. 'प्रियं-
वर्तीत्य' । ८ अ. ह. उ. 'देव व' । ९ अ. 'वचः' । १० अ. उ. ह. 'स्य सर्व' । ११ अ. उ.
'द व २४ वेद ॥ १२ ॥

कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्मैवमित्याह—तुरीयस्येति । मुक्तस्यापि पूर्व-
संस्कारात्पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—न हीति । पूर्ववदित्याविवेकाव-
स्थायाविवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारो-
दित्यत्र बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते । उत्तमाधिकारिणामोकारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मा-
त्मैक्यविदामपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तं फलम् । इदानीं मन्दानां मध्यमानां च कथं ब्रह्मप्र-
तिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यन्देति । तेषामपि क्रममुक्तिरविहृद्धेत्यर्थः ।
तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं कथयति—तथा चेति ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ।)

पूर्ववत्—

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

(गौडपादीयश्लोकाः ।)

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।
ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्त-
येत् ॥ २४ ॥

यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राथ पादास्तस्मादोंकारं
पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोंकारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चि-
त्मयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशार्काः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्यु-
क्तेऽर्थे एव संभवन्तीत्याह—पूर्ववदिति । ओंकारस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—पादा इति । पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमों-
कारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थमेति दर्शयति—ओंकारमिति । तस्मात्पादानां
मात्राणां चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योंकारमुभयविभागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या
जानीयादित्याह—ओंकारमिति । उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ २४ ॥

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

युञ्जीत समादध्यायथाव्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः ।

व्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं मार्याव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणा-
देव तदात्मभावं व्यभ्रुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदौकारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं
त्र हेतुमाह—सर्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रैत्यञ्चं प्रतिपद्य कृतकृत्यो भव-
तीत्याह—एवं हीति । पूर्वार्धं व्याकरोति—आदीति । सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्ति-
स्थितिलया यथोक्तप्रणवार्थोना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । तत्र
रिणामवादे र्थावर्त्य विवर्तवादे चोतयितुमुदाहरति—मायेति । अनेकोदाहरणमुत्प-
द्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाश-
क्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण
र्मायाहस्योदेरिन्द्रनालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविका-
रविरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मो प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वावि-
द्यया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेषणवस्त्वमि-
त्यर्थः । द्वितीयार्धं विभजते—एवं हीति । पूर्वोक्तविशेषणसंपन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य
मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति—तत्क्षणादेवेति । तदात्मभावमि-
त्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमौकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्या-
त्सर्वव्यापिनं व्योमवदौकारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान्मत्वा न
शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिशु-
क्तिभ्यः ॥ २८ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिधायतो हृदयारूपं देशमुपदिशति—प्रणवमिति । परमार्थ-
दर्शिनस्तु देशालम्बच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकं शोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक
मुनि—सर्वव्यापिनमिति । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो
रपुतिप्रत्ययेति । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति

क. ज. 'वंम' । १ प. प्रत्ययं । ४ ग. प. क. ज. छ.
। ७ क. 'लत्वया' । ८ प. मायाया ह' । ९ ग.
। व. क. ज. छ. च । १२ ग. 'त्मा प्रागनुभू' ।
। १३ । १५ क. 'इतिधु' । १६ प. क. ज. 'धिने'

परिज्ञानवत्त्वान् जन्मोपलक्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवम् । शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धि(द्वे)रित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेतर इति । तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसंधधानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुक्ताना(णा)मिति स्थितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यमगवदानन्द-
ज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीयका-
रिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

अथ गौडपादीयकारिकाया(सु) वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ।

हरिः ॐ

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न जाहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

ॐ । ज्ञाते द्वैतं न विषय इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रु-
तिर्भ्यः । आगममात्रं तत्र । तत्रोपपत्त्याऽपि द्वैतस्य वैतथ्यं शरयतेऽवधा-
रयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारंभ्यते—वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य
भावो वैतथ्यम्, असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । मर्तेषां वाद्याध्यात्मिकानां
भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानाम् । आहुः कथयन्ति । मनी-
षिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह—अन्तःस्थानात् । अन्तःशरी-
'रस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते परंतहस्तादयो
न बहिः शरीरान् । तस्मात्चे वितथा भवितुमर्हन्ति । नन्वपररक्षाप-
न्तरूपलभ्यमानेषुटादिभिरनेकान्विद्धो हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—संवृ-
त्त्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न अन्तः संवृतं देहान्ध-
नादीषु परंतहस्तादीनां संभवोऽस्ति । न हि देहे परंतोऽस्ति ॥ १ ॥

१ अ. 'दीव ब्रह्मण' । २ अ. 'नन्व' । ३ अ. 'न' । ४ अ. 'दी' । ५ अ. 'दी' ।
६ अ. 'दी' । ७ अ. 'दी' । ८ अ. 'दी' । ९ अ. 'दी' । १० अ. 'दी' । ११ अ. 'दी' । १२ अ. 'दी' । १३ अ. 'दी' । १४ अ. 'दी' । १५ अ. 'दी' । १६ अ. 'दी' । १७ अ. 'दी' । १८ अ. 'दी' । १९ अ. 'दी' । २० अ. 'दी' । २१ अ. 'दी' । २२ अ. 'दी' । २३ अ. 'दी' । २४ अ. 'दी' । २५ अ. 'दी' । २६ अ. 'दी' । २७ अ. 'दी' । २८ अ. 'दी' । २९ अ. 'दी' । ३० अ. 'दी' । ३१ अ. 'दी' । ३२ अ. 'दी' । ३३ अ. 'दी' । ३४ अ. 'दी' । ३५ अ. 'दी' । ३६ अ. 'दी' । ३७ अ. 'दी' । ३८ अ. 'दी' । ३९ अ. 'दी' । ४० अ. 'दी' । ४१ अ. 'दी' । ४२ अ. 'दी' । ४३ अ. 'दी' । ४४ अ. 'दी' । ४५ अ. 'दी' । ४६ अ. 'दी' । ४७ अ. 'दी' । ४८ अ. 'दी' । ४९ अ. 'दी' । ५० अ. 'दी' । ५१ अ. 'दी' । ५२ अ. 'दी' । ५३ अ. 'दी' । ५४ अ. 'दी' । ५५ अ. 'दी' । ५६ अ. 'दी' । ५७ अ. 'दी' । ५८ अ. 'दी' । ५९ अ. 'दी' । ६० अ. 'दी' । ६१ अ. 'दी' । ६२ अ. 'दी' । ६३ अ. 'दी' । ६४ अ. 'दी' । ६५ अ. 'दी' । ६६ अ. 'दी' । ६७ अ. 'दी' । ६८ अ. 'दी' । ६९ अ. 'दी' । ७० अ. 'दी' । ७१ अ. 'दी' । ७२ अ. 'दी' । ७३ अ. 'दी' । ७४ अ. 'दी' । ७५ अ. 'दी' । ७६ अ. 'दी' । ७७ अ. 'दी' । ७८ अ. 'दी' । ७९ अ. 'दी' । ८० अ. 'दी' । ८१ अ. 'दी' । ८२ अ. 'दी' । ८३ अ. 'दी' । ८४ अ. 'दी' । ८५ अ. 'दी' । ८६ अ. 'दी' । ८७ अ. 'दी' । ८८ अ. 'दी' । ८९ अ. 'दी' । ९० अ. 'दी' । ९१ अ. 'दी' । ९२ अ. 'दी' । ९३ अ. 'दी' । ९४ अ. 'दी' । ९५ अ. 'दी' । ९६ अ. 'दी' । ९७ अ. 'दी' । ९८ अ. 'दी' । ९९ अ. 'दी' । १०० अ. 'दी' ।

च्येषु सुप्त उदक्षु स्वमान्पश्यन्निव दृश्येत । ईत्येतदाशङ्क्याऽऽह । नै
 देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वमान्पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशा-
 चो जनशतान्तरिते मासमात्रर्षाण्ये देशे स्वमान्पश्यन्निव दृश्यते । न च
 तद्देशमाप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो दीर्घत्वाच्च कालस्य
 न स्वमद्देशान्तरं गच्छति । किं च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वमद्देशस्वम-
 दर्शनदेशे न विद्यते । यदि च स्वमे देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देशे
 स्वमान्पश्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनीवै
 भावान्पश्यति बहुभिः संगतो यैश्च संगतो भवति तैश्चैत । न च
 शृण्वते । शृहीतश्चेत्त्रामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वषभिति स्रुपुः । न चैत-
 दस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वमे ॥ २ ॥

देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वामानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः संयुते नाडी-
 प्रदेशे दर्शनमसंप्रतिपन्नमित्यार्शङ्क्य परिहरति—अदीर्घत्वाच्चेति । बहिः स्वप्नोपल-
 ङ्घिवपक्षे दोषान्तरमाह—प्रतिबुद्धश्चेति । व्यावर्त्यामाशङ्कामनुवदति—स्वमेति ।
 तेषां देहान्तःसंक्रुचिने नाडीदेशे स्थितिदर्शनाभिव्याप्तमित्येतदप्यसंप्रतिपन्नमि-
 त्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्त्वमि-
 षशब्देन चोत्पत्ते । एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते । स्वप्नद्रष्टा गत्वा स्वप्नात् पश्य-
 तीत्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । इवशब्दस्तु पूर्ववत् । तथाऽपि कथं बहिः स्वप्नोप-
 लम्भो न भवतीति निर्धारितमित्योशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्वप्नः सत्यो न भवति
 उच्यतेकालविकलत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य ऋडितमाह—अन इति । इतश्च न
 देहाद्बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह—किं चेति । सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे
 स्वमान्पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति किं नु रायनदेशे वर्तते तथाऽपि गत्वा
 स्वप्नदर्शने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति । अन्येरेव स्वप्नदर्शनमिति
 स्थिते स्वप्नमिध्यात्वमूच्यतेकालान्पश्यन्नादित्युक्तं प्रथमयति—रात्राविति । यदापि
 रात्रौ निद्रामुपगतस्तथाऽपि भावानहनि पश्यन्निव निद्रति 'सुप्तः संदृशन्ननुगादिदृश्येऽपि
 पश्यति । रात्रौऽपि पश्यन्तं प्रतिपद्यते । यदापि महापयिहीनः सुप्तस्तथाऽपि बहुभिः
 संगतोऽपि स्वप्नानुपश्यते । तस्माद्बुचिणस्य कालस्यैव करणस्य महत्कारिणश्चाप्येवमिति

१ अ. 'अप्ये सु' । २ अ. 'सुप्त' । ३ अ. 'उव च रे' । ४ अ. 'रुद्र' । ५ अ. 'व च रे' ।
 ६ अ. 'अप्ये' । ७ अ. 'दृश्ये' । ८ अ. 'सं' । ९ अ. 'सु' । १० अ. 'सुप्त' ।
 ११ अ. 'दृश्ये' । १२ अ. 'व च रे' । १३ अ. 'सुप्त' । १४ अ. 'सु' ।
 १५ अ. 'सु' । १६ अ. 'सु' । १७ अ. 'सु' । १८ अ. 'सु' । १९ अ. 'सु' ।
 २० अ. 'सु' । २१ अ. 'सु' ।

त्याद्या श्रुतिः । तथा तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिध्यात्वमनुबदन्त्या तदेप्रतिपादि-
तमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिध्यात्वमिति दृष्टा-
न्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

जाग्रदृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः ।
स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं
तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जागरि-
तेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च
स्वप्नमदृश्यानां भावानां जाग्रदृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वं चावि-
शिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह—अन्तःस्थानादिति । भेदा-
नामित्यत्र सूचितमनुमानमारचयति—जाग्रदिति । तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं
व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति—यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणामा-
यमूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूचितमित्याह—तस्मादिति । सर्वद्वैतवैत-
थ्यवादिनां केन विशेषण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात्तु संवृतत्वेन
भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—अन्तःस्थानादिनि । स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं संवृ-
तत्वं च न तथा जाग्रदृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेषो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं
हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् । जागरितस्य पुनरुचित-
देशादिसद्भावादसंफुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तार्हं सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्शा-
न्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यत्वमिति ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने द्वैकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां द्वादशग्रहद्वयेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरित-
स्थानपारकत्वमाहुर्विशेषिण इति पूर्ववशाभिदम्भैव कथम् ॥ ५ ॥

१ अ. अ. 'सिद्धय' । २ अ. 'द्वय' । ३ अ. 'स्वप्न' । ४ अ. 'सिद्धय' । ५ अ. 'द्वय' । ६ अ. 'द्वय' । ७ अ. 'द्वय' । ८ अ. 'द्वय' । ९ अ. 'द्वय' । १० अ. 'द्वय' । ११ अ. 'द्वय' । १२ अ. 'द्वय' । १३ अ. 'द्वय' । १४ अ. 'द्वय' । १५ अ. 'द्वय' । १६ अ. 'द्वय' । १७ अ. 'द्वय' । १८ अ. 'द्वय' । १९ अ. 'द्वय' । २० अ. 'द्वय' । २१ अ. 'द्वय' । २२ अ. 'द्वय' । २३ अ. 'द्वय' । २४ अ. 'द्वय' । २५ अ. 'द्वय' । २६ अ. 'द्वय' । २७ अ. 'द्वय' । २८ अ. 'द्वय' । २९ अ. 'द्वय' । ३० अ. 'द्वय' । ३१ अ. 'द्वय' । ३२ अ. 'द्वय' । ३३ अ. 'द्वय' । ३४ अ. 'द्वय' । ३५ अ. 'द्वय' । ३६ अ. 'द्वय' । ३७ अ. 'द्वय' । ३८ अ. 'द्वय' । ३९ अ. 'द्वय' । ४० अ. 'द्वय' । ४१ अ. 'द्वय' । ४२ अ. 'द्वय' । ४३ अ. 'द्वय' । ४४ अ. 'द्वय' । ४५ अ. 'द्वय' । ४६ अ. 'द्वय' । ४७ अ. 'द्वय' । ४८ अ. 'द्वय' । ४९ अ. 'द्वय' । ५० अ. 'द्वय' । ५१ अ. 'द्वय' । ५२ अ. 'द्वय' । ५३ अ. 'द्वय' । ५४ अ. 'द्वय' । ५५ अ. 'द्वय' । ५६ अ. 'द्वय' । ५७ अ. 'द्वय' । ५८ अ. 'द्वय' । ५९ अ. 'द्वय' । ६० अ. 'द्वय' । ६१ अ. 'द्वय' । ६२ अ. 'द्वय' । ६३ अ. 'द्वय' । ६४ अ. 'द्वय' । ६५ अ. 'द्वय' । ६६ अ. 'द्वय' । ६७ अ. 'द्वय' । ६८ अ. 'द्वय' । ६९ अ. 'द्वय' । ७० अ. 'द्वय' । ७१ अ. 'द्वय' । ७२ अ. 'द्वय' । ७३ अ. 'द्वय' । ७४ अ. 'द्वय' । ७५ अ. 'द्वय' । ७६ अ. 'द्वय' । ७७ अ. 'द्वय' । ७८ अ. 'द्वय' । ७९ अ. 'द्वय' । ८० अ. 'द्वय' । ८१ अ. 'द्वय' । ८२ अ. 'द्वय' । ८३ अ. 'द्वय' । ८४ अ. 'द्वय' । ८५ अ. 'द्वय' । ८६ अ. 'द्वय' । ८७ अ. 'द्वय' । ८८ अ. 'द्वय' । ८९ अ. 'द्वय' । ९० अ. 'द्वय' । ९१ अ. 'द्वय' । ९२ अ. 'द्वय' । ९३ अ. 'द्वय' । ९४ अ. 'द्वय' । ९५ अ. 'द्वय' । ९६ अ. 'द्वय' । ९७ अ. 'द्वय' । ९८ अ. 'द्वय' । ९९ अ. 'द्वय' । १०० अ. 'द्वय' ।

यस्माज्जाग्रदृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजनेना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तत्र । कस्मात् । यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा याऽन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा च तप्तो विनिवर्तितदृदसुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोपितमंभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातप्तोत्थितस्तथा । तस्माज्जाग्रदृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किं तु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सप्रयोजनतेति । फलपर्यन्तताराहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । जाग्रदृश्या भावा वैभूक्त्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य व्यावर्त्यामुपाध्याशङ्काभूत्यापयति—स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानामिव स्वप्नदृश्यानामपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरसंभवेमाशङ्क्याऽऽह—न त्विति । अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति—तत्रेति । साधनव्याप्त्यादिदोषादृते नोपाधिनिरसनं मुशकमित्याह—कस्मादिति । फलपर्यन्तताविरहित्वोपाधेः साधनव्याप्तिमाह—यस्मादित्यादिना । तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति—जागरिते हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह—अत इति । हेतुद्वयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यैथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

स्वप्नजाग्रद्रेदयोः समत्वाज्जाग्रद्रेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् ।

१ छ. 'खानि' । २ छ. 'जनता ट' । ३ च. 'सत्यत्वं म' । ४ क. तत्र कं । ५ छ. 'ने प्र' । ६ क. 'त्वा चान्' । घ. 'त्वा त्' । ७ छ. 'मनुनु' । ८ छ. 'त्वा च त्' । घ. क. च. 'त्वा त्' । ९ क. 'मिदपि वि' । १० च. 'दृश्यतेऽने' । ११ ग. घ. बहुयुक्त्या । १२ छ. 'मुतादय' । १३ ज. 'श्यानां तु' । १४ क. 'वमित्याह' । १५ छ. 'यत्वे दृ' । १६ क. तत्रेति । १७ क. 'स्याद्युपाऽऽह' । १८ क. 'दिलोपा' । घ. ग. घ. 'द्वितारा' । १९ छ. 'तिकटव' । २० क. 'न स्फुटय' । २१ ग. 'हेतारा' । २२ क. 'यदे' ।

स्वभावतः सिद्धं परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह—न तदिति ।
द्वितीये तन्मिथ्यात्वेमित्यभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यवादमवतारयति—किं तर्हीति । तद्गत-
न्यक्षराणि व्याकरोति—स्थानिन इति । अपूर्वस्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन
साधयति—यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवर्तिकं न स्यादित्या-
शङ्क्य बाधोपलब्धेर्भेदमित्याह—न स्वत इति । उत्तरार्धं विभजते—तानित्या-
दिना । अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—
तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति—अतो नेति । पूर्वस्या-
पूर्वस्य वा स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तद्विद्याविलसितत्वादृष्टान्ते साध्यसंप्रतिपत्ते-
स्तथैव जाम्बेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

वहिश्चेतोऽगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाम्बे-
दानां प्रपञ्चयन्नाह—स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसं-
कल्पितमसत् । संकल्पानन्तरसमकालमेवाददर्शनात्तत्रैव स्वप्ने वहिश्चे-
तेसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चि-
तेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितेषां वैतथ्य-
मेव दृष्टं ॥ ९ ॥

जाम्बेदानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
समाधत्ते—स्वप्नवृत्ताविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—अपूर्वत्वेति । स्वप्नदृष्टान्त-
स्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकलत्वशङ्कां परित्यजेति यावत् । स्वप्नस्थाने सर्वस्य

१ घ. छ. झ. स्वतः । २ घ. सिद्धं किं वा प' । ३ घ. ज. झ. 'द किं वा प' । ४ घ.
द. छ ज. झ. 'त्वसिद्धिरित्य' । ५ घ. द. झ. 'वस्य स्व' । ६ ग. झ. 'ति । तथे' । ७ ज.
'प्रदृष्ट' । ८ छ. 'द्रष्टृ' । ९ ज. 'त्वे कि' । १० क. 'ति । अपूर्वस्थानयू' । ११ क. 'सित्वा' ।
१२ घ. च. 'साऽप्यन्त' । १३ ज. झ. 'वप्यन्त' । १४ घ. ज. झ. 'नितमय' । १५ घ. ज. द.
झ. 'श्चेतसा दृ' । १६ घ. 'तं सदसतोर्वैतथ्य दृष्टम् ॥९॥ १७ झ. 'पि स्या' । १८ ज. 'सत्स्वप्नान' ।
१९ घ. द. च. झ. 'दस्वप्नान' । २० घ. 'न्तर स्वप्नय' । २१ घ. 'मेव द' । २२ घ. 'तथा
गु' । २३ छ. 'सत्त्वमि' । २४ घ. 'ततया वैत' । २५ घ. द. च. ज. झ. 'म् ॥ ९ ॥ भ' ।
२६ घ. ज. निष्पत्ते । २७ ज. 'शंकात्प्रयु' । २८ घ. 'नवत्प्रयु' । २९ घ. ज. पूर्वस्य । ३० घ.
'वस्यापूर्वस्य ।

... ५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००

... १०१ ॥ १० ॥ ... १०२ ॥ १० ॥ ... १०३ ॥ १० ॥ ... १०४ ॥ १० ॥ ... १०५ ॥ १० ॥ ... १०६ ॥ १० ॥ ... १०७ ॥ १० ॥ ... १०८ ॥ १० ॥ ... १०९ ॥ १० ॥ ... ११० ॥ १० ॥

म्यमिष्टमेवाऽऽपद्यते । न च तद्देष्टुं शक्यत आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव नृध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्नेव वक्ष्यमाणं भेदा-
कारं कल्पयति रज्ज्वादाविष सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्वुध्यते भेदां-
स्तद्देहेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नान्यांऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च
निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिधेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति—कल्पयतीति । करणान्तरं व्यवच्छिं-
नन्ति—आत्मनेति । कर्मान्तरं व्यावर्तयति—आत्मानमिति । कर्त्रन्तरं निवार-
यति—आस्मेति । तस्य चोक्तान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति—देव इति । विषयवादे
घोतयति—स्वमाययेति । सर्वस्य मिध्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृ-
त्वादिव्यवस्था मिध्यतीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह—स
एवेति । एकस्मिन्नेवादितीये प्रतीचि वस्तुनि कालानिर्गमदनिबन्धना सर्वा व्यास्ये-
त्यत्र प्रमाणमाह—इति वेदान्तेति । यथा घटत्रया कुलालोऽभिष्टाना मूरोऽन्यो
दृष्टो न तपेहान्योऽभिष्टानाऽस्तीत्याह—स्वयमिति । यथा तत्र मृदास्यमुपादानम-
भिष्टानुरन्यदभिगतं न तथाऽऽत्रान्यदुपादानमस्तीत्याह—स्वमात्मानमिति । तत्र च
घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधो न तपेहाऽऽशरोऽन्योऽस्तीत्याह—आत्मन्नेवेति ।
परिणामवादे व्यावर्त्य विवर्तवादे प्रकटयितुं स्वमाययत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वा-
दाविनि । मायाद्वारेण चिदात्मनो जगदिर्भातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य
प्रमातृत्वमित्याह—स्वयमेव चेति । न च प्रमातृत्वस्य तास्त्रिहस्तं रज्ज्वादी सर्वा-
दिदर्शनवदेव मिध्यात्वनिर्धारणं दित्याह—तद्देदिति । धर्मादिभेदस्य प्रमायादिभेदस्य
च मिध्यात्वे नेह नानाऽस्तीत्यादिधर्मि प्रमाणमिति—इत्येवमिति । स एवैवैवदा-
र्यमाह—नान्योऽस्तीति । यो जगत्त्रया यत्र प्रमाता ततोऽन्ये ज्ञानस्य स्मृत्याऽऽ-
श्रयो नास्ति । ज्ञानभेदे मायाभावात्तुल्यस्मृत्योर्निष्ठाश्रयत्वस्य प्रतिष्ठादित्यर्थः ।
ज्ञानस्मृत्योराश्रयवेत्ता विषयवेत्ता वा नान्योऽस्तीत्याह—न चेति ॥ १२ ॥

१ क. तद्देष्टुं शक्यत आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥
२ क. तद्देष्टुं शक्यत आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

... ..

विनकाजा हि पुऽनरुव कथकाजाय नृ वरुः ॥ १४ ॥

॥ १३ ॥

... ..

॥ १३ ॥

... ..

विनकाजा हि पुऽनरुव कथकाजाय नृ वरुः ॥ १४ ॥

... ..

तैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं वाद्यानामन्योन्यपरिच्छेद्य-
त्वमिति सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरि-
च्छेद्याः । नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्त-
कालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला
अन्योन्यपरिच्छेद्याः । यथाऽऽगोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्वां दोग्धि
यावद्वां दोग्धि तावदास्ते । तावानयमेतावान्स इति परस्परपरिच्छेद्य-
परिच्छेदकत्वं वाद्यानां भेदानां ते द्वयकालाः । अन्तश्चित्तकाला
वाद्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे । न वाद्यो द्वयकालत्व-
विशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो
भवत्येव ॥ १४ ॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाच्चाप्रज्ञावानां च कल्पनोक्ता-
त्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
चित्तमिति । ये कल्पनाकालभाविनो भावा मन्यन्तर्बन्धने ये च प्रत्यभिज्ञापमानत्वेन
पूर्वापरकालभाविनो बहिरेव व्यवहोरयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव
शक्तिमहन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि
तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्याख्यामाशङ्का दर्शयति—स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने दृश्य-
मानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्यने तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्वरूपं तेन
कल्पितं मिथ्यैवेत्येवजापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । आत्मावि-
द्याविकर्तेन चित्तेन तावद्दर्तावनिर्भवा मनोरथरूपा मनस्यन्वर्तमाना बहो रज्जुमण्ड-
यश्च ते चित्तैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालनाशकानो न प्रतीयन्ते । तेः
सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्नामदृश्यमानानां भावानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं काटदू-
यावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञाविवरित्वमिति यस्यादुपलभ्यते तस्यादयुक्तं जागरितस्य स्वप्न-
वन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकान्तरेरुक्तमाह—सा नेति । ये मनस्यन्वर्तमानरूपा
भावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्तकालत्वं विच्छिद्यति—चित्तैत्यादिना । यथासं-
भ्रवा विवर्तित्वादिमाह—कल्पनेति । द्वितीयदृश्यत्वस्य व्याप्येति—दृश्येति ।
ये मनसो बहिर्दृश्यन्ते ते भेदकालाः काटदूया भेदो भेदकालः स येषां ते तेषां

१. क. क. क. क. क. क. २. क. क. क. ३. क. क. क. ४. क. क. क. ५. क. क. क. ६. क. क. क. ७. क. क. क. ८. क. क. क. ९. क. क. क. १०. क. क. क. ११. क. क. क. १२. क. क. क. १३. क. क. क. १४. क. क. क. १५. क. क. क. १६. क. क. क. १७. क. क. क. १८. क. क. क. १९. क. क. क. २०. क. क. क.

तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकाशराणि व्याकरोति—यद्-
पीत्यादिना । मनस्यन्तर्भनोरथरूपाणां भावानामन्यक्तत्वमस्फुटत्वम् । तत्र हंतुमाह—
मन इति । चक्षुरादिप्राहृत्येन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेवामिथ्यात्वकृत-
मिति शङ्कां वारयति—नासाविति । सर्वमप्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वास्फुट-
त्वविशेषप्रतिभानान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वमिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह—
स्वप्नेऽपीति । अयं विशेषस्ताहि केन सिध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—किं
तर्हीति । मनोमात्रमंबन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । बहिर्भावानां
तु चक्षुरादिबहिरिन्द्रियसंबन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेव विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिध्य-
तीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि संभवात्प्रागुक्तमनुमानमवि-
द्भमित्युपसंहरति—अत इति ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।

वाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

बाह्योध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायां
किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम भुंक्त-
दुःखे इत्येवंलक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वापि च
सर्पे कल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारककर्मभेदेन प्राणादी-
द्यानाविधान्बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां
को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधि-
कृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमत्येते यथाविद्यस्तथावि-
धैव स्मृतिस्त्वंस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञा-
नात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं तदर्थाक्रियाकारकन-
त्फलभेदविज्ञानानि । तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेषु पुनस्तद्विज्ञानानि-
त्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्प-
यते ॥ १६ ॥

भवतु सर्वस्य कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्वकल्पना केन द्वारेण याद्युक्त्याऽऽह—

१ छ. 'ति । वेऽपी' । २ छ. 'रव प्र' । ३ छ. अ. 'सो च' । ४ छ. 'विदस्त' । ५ छ.
प. ह. छ. अ. 'बाह्यानाध्या' । ६ 'नयाः कि । ७ छ. प. ह. छ. अ. मू. 'दुःखे' । ८
मु. 'वे' । ९ छ. 'नेवे' । १० छ. 'वि न च' । ११ छ. 'रव' । १२ छ. 'विद्य' । १३ छ. प. ह.
अ. 'हानमि' । १४ छ. 'नयि' । १५ छ. 'स्मृतिस्तत्स्मृतेषु पुनस्तद्विज्ञानानि' । १६ छ. छ.
'नयाध्या' ।

अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन्प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह—
अद्वय इति ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरैतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य ययां संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

यथात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरैतैः संसा-
रलक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । गृणु मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य ।
यथा मायाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुमुमितैः संप-
लाशैस्तकभिराक्रीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य मायां ययाऽयं
स्वयमपि मोहित इव मोहितो भवति । “ मम माया दुरत्यया ” इत्यु-
क्तम् ॥ १९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्त्वय्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्य-
तिष्ठते—प्राणादिभिरिति । सिद्धान्ती स्वाभिसंनिमुद्गाटवस्तुत्तरमाह—मायेति ।
चोद्यभागं विभजने—यदीति । उत्तरार्थमन्तरत्वेन व्याकरोति—उच्यते इति ।
मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति—यथेति ।
यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयनात्मना स्वयमेव मायाभंगान्मानो-
हितो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाविद्यतिरित्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं
भगवताऽपि सूचितमित्याह—ममेति ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदुः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदुः ॥ २० ॥

के ते प्राणाद्योऽनन्ता भावा वैराग्या विकल्पने मायनेयेत्याया प्राणादिविद्वान-
नामुदाहरति—प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्मैऽद्यो र्वा म ननो हेतुगिति
प्राणविदो हिरण्यगर्भाया विशेषिदादर्थे कल्पयति । तद्विदुः कल्पयन्तः । मान-
स्य हिरण्यगर्भस्यै सर्वमयद्वन्द्वे मानसस्य । वैदोऽनन्तस्य तद्विदोऽयुःप्रसिद्धौ
स्वार्थे मानसाद्योर्गोत्तर-पेक्षारथस्य च प्रत्यगद्विदित्वस्य प्रसिद्धौऽनन्त-
त्वस्य । वस्तुनामं दसीदति—सुखानीति चेति । तद्विद्वन्ने एवमन्तत्वं इति

१८ विदो. १०. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णन्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरगतौ वर्णेष्वारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह—वेदा इति । ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्यावस्तुत्वादित्याह—यज्ञा इति चेति । भोक्तृत्वाऽऽत्मा न कर्तेति सांख्याः । तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वी क्रियते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसंनिधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह—भोक्तेति चेति । मूपकारास्तु भोग्यं वस्तिवति प्रतिनानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शनादैकरूप्यासंभवादित्याह—भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तत्र । युगपदशेषशरीरव्यापिवेदनानुसंधानासिद्धेरित्याह—सूक्ष्म इतीति । स्थूले देहोऽहंप्रत्ययादाग्नेति लोकायतभेदः । तर्ध न । मूर्ध्नेपुत्रयोरपि संवर्णविशेषाच्चैन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सर्वात्सर्वं चावस्तुत्वादित्याह—स्थूल इति चेति । मूर्तिशून्यादिधारी महेश्वरश्चादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाद्यभूतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्रहाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह—मूर्त इति । अमूर्तः सर्वाकारानुगो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादिनस्तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याख्यादित्याह—अमूर्त इति चेति ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

१ ग. घ. ङ. ज. झ. इति । २ ग. घ. 'वि' । नो । ३ ग. घ. ङ. ज. झ. 'दि' । ४ ग. घ. 'दन्ते' । ५ ग. घ. 'दिव' । ६ ग. घ. 'रे' । ७ ग. 'वि' । ८ ग. 'वि' । ९ ग. 'वि' । १० ग. 'दि' । ११ ग. 'दि' । १२ ग. 'दि' । १३ ग. 'दि' । १४ ग. 'दि' । १५ ग. 'दि' । १६ ग. 'दि' । १७ ग. 'दि' । १८ ग. 'दि' । १९ ग. 'दि' । २० ग. 'दि' । २१ ग. 'दि' । २२ ग. 'दि' । २३ ग. 'दि' । २४ ग. 'दि' । २५ ग. 'दि' । २६ ग. 'दि' । २७ ग. 'दि' । २८ ग. 'दि' । २९ ग. 'दि' । ३० ग. 'दि' । ३१ ग. 'दि' । ३२ ग. 'दि' । ३३ ग. 'दि' । ३४ ग. 'दि' । ३५ ग. 'दि' । ३६ ग. 'दि' । ३७ ग. 'दि' । ३८ ग. 'दि' । ३९ ग. 'दि' । ४० ग. 'दि' । ४१ ग. 'दि' । ४२ ग. 'दि' । ४३ ग. 'दि' । ४४ ग. 'दि' । ४५ ग. 'दि' । ४६ ग. 'दि' । ४७ ग. 'दि' । ४८ ग. 'दि' । ४९ ग. 'दि' । ५० ग. 'दि' । ५१ ग. 'दि' । ५२ ग. 'दि' । ५३ ग. 'दि' । ५४ ग. 'दि' । ५५ ग. 'दि' । ५६ ग. 'दि' । ५७ ग. 'दि' । ५८ ग. 'दि' । ५९ ग. 'दि' । ६० ग. 'दि' । ६१ ग. 'दि' । ६२ ग. 'दि' । ६३ ग. 'दि' । ६४ ग. 'दि' । ६५ ग. 'दि' । ६६ ग. 'दि' । ६७ ग. 'दि' । ६८ ग. 'दि' । ६९ ग. 'दि' । ७० ग. 'दि' । ७१ ग. 'दि' । ७२ ग. 'दि' । ७३ ग. 'दि' । ७४ ग. 'दि' । ७५ ग. 'दि' । ७६ ग. 'दि' । ७७ ग. 'दि' । ७८ ग. 'दि' । ७९ ग. 'दि' । ८० ग. 'दि' । ८१ ग. 'दि' । ८२ ग. 'दि' । ८३ ग. 'दि' । ८४ ग. 'दि' । ८५ ग. 'दि' । ८६ ग. 'दि' । ८७ ग. 'दि' । ८८ ग. 'दि' । ८९ ग. 'दि' । ९० ग. 'दि' । ९१ ग. 'दि' । ९२ ग. 'दि' । ९३ ग. 'दि' । ९४ ग. 'दि' । ९५ ग. 'दि' । ९६ ग. 'दि' । ९७ ग. 'दि' । ९८ ग. 'दि' । ९९ ग. 'दि' । १०० ग. 'दि' ।

शेषभाव इति पञ्चविंशतिसंख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति सांख्याः । तच्च कल्पनामा-
 म् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैगर्ह्याद्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्यप्रमित्यप्रमि-
 त्तरनुपपत्तेरित्याह—पञ्चविंशक इति । पातञ्जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः पञ्चविं-
 तिपदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावाधिकत्वानुपपत्तेः ।
 नन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह—पञ्चविंश इति चेति । पाशुपतोस्तु
 गावियानियतिकालकलाभायाधिक्यास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रूते । तत्र । क्लेश-
 ऽपि रागाद्विद्ययोरवान्तरभेदवदम्भितादेरपि तद्विन्नत्वेन संख्यातिरेकात्तस्य रागोपल-
 भतत्वे तस्याप्यविद्योपलसिनत्वेर्न न्यूनतापातादवियामागयोश्चेकत्वाद्वान्तरभेदे च
 यथावपि तदुपपत्तेः संख्यातिरेकतादवस्थम् । कालकल्याणम् च तत्प्रसिद्धेरित्याह—
 क्वत्रिंशक इति । * अनन्तः पदार्थभेदे न नियतोऽस्तीति केचित् । तदपि न ।
 दिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह—अनन्त इतीति ॥

लोकालोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
 स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥

लोकानुरजनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विधननायम् । लोकास्य भित्तरुभि-
 वात्तदुनुरजनम्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह—लौकानिदि । दशप्रश्नापस्तम्बा-
 रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेदस्याऽऽध्रमशब्दशर्तवे शूद्रादेरपि प्रमत्ता-
 ज्ञातेश्च दुर्विषेचत्वात्तन्मूलस्याऽऽध्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्तन्महात्म्यस्य देहममसायित्वा
 सारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चाऽऽत्मनि तदममसायदित्याह—आश्रमा इतीति । तेषां क-
 र्णान्त् स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजनः तत्त्वमिति वर्गीरिति । तदप्ययुक्तम् । लैङ्गैः शब्द-
 र्वभावत्वे सर्वादीनां श्रित्तिहत्वायोगादेकस्यानेकस्यान्वयः शब्दजनः शोभादिजनो च
 तस्यावन्तवप्रसङ्गादित्याह—स्त्रीपुंनपुंसकमिति । द्वैतस्य वेदिस्ये परं आरं भेति
 केचित् । तच्च न । परिच्छेदे क्वचिदपि अस्त्वय वेत्त दूष्णोऽपि चिच्छ्रमेत् । तद्वादि-
 त्याह—परापरमिति ॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
 स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वं चेद् तु मयादा ॥ २८ ॥

* अत्र १५ पर १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१. १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

लौकिकानां पगीसकाणां च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यार्नन्तत्वादशेषनस्तेषामुदा-
हरणमशक्यत्वं दृष्ट्वा संक्षेपमत्रमाचष्टे—यं भावमिति । पादत्रयं विधत्ते—किं
बहुनेत्यादिना । तमेव भावं विशिनष्टि—यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्षती-
त्यपेक्षायामाह—असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रकट-
यति—स्वेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामोपाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमु-
पासकर्यं निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे—तस्मिन्निति ॥ २९ ॥

एतैरेपोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥३०॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेप आत्मा रज्जुरिव
सर्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो भूद्वैरि-
त्यर्थः । विवेकिनां तु रज्ज्वाभिव कल्पिताः सर्पादयो नाऽऽत्मव्यतिरेकेण
प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः । एव-
मात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं
निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभा-
गतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यमदोऽन्यपरमिति ।
न ह्यनध्यात्मविवेदोऽज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनध्यात्मवित्कथित्क-
याफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥

एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तस्ताह प्राणादीनामार्तैवदेव तात्त्विकत्वं प्राप्त-
मित्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वात्त्रैवमित्याह—एतैरिति । उक्त-
ज्ञानस्तुत्यर्थमाह—एवमिति । पूर्वार्थं व्याकरोति—एतैरिति । कल्पिताना-
मधिष्ठानातिरेकेण सत्तास्फुरणयोरभावात्तद्वारेणाऽऽत्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु तद-
न्येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—विवेकिनां त्विति । प्राणादीनामार्तमातिरेके-
णासत्त्वे प्रमाणमाह—इदमिति । उत्तरार्थं योजयति—एवमिति । तत्त्वेनाऽऽत्मवेदनो-

१ ग. 'दा भेदानु' । २ घ. 'नन्तास्ते' । ३ क. 'पानिहाऽऽह' । ४ ख. घ. क. ज.
'भावं व्याच' । ५ घ. क. झ. 'मापय' । ६ ग. घ. क. ज. झ. 'स्य वा' । ७ घ. 'यग्भावंरपृथग्भू-
तेरे' । ८ क. 'तोऽप्यलक्षितो वि' । ९ घ. 'तो मू' । १० क. 'तो नि' । ११ क. 'व पदना' । १२ घ.
घ. च. छ. ज. 'दार्थवत्तत्त्वात्' । १३ क. 'द्विनाम' । १४ ख. घ. ज. 'वित्कथित्क' । १५ घ.
क. 'त्सत्त्वादे' । १६ क. 'त्वात्त्वेव' । १७ क. 'एवात्सत्त्वा' । १८ ख. छ. 'मात्मव्यति' ।

चमर्षेयमित्याह—स्वप्नेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—यदेतद्वैतस्येति ।
 त्वे सत्त्ववत्प्रतिभानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नेति ।
 रितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्वय्याणि येषामापणेषु
 ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्राप्तादाश्च स्त्रीपुंजनपदौश्वेनेषां व्यवहारास्तेरा-
 मिति योजना । दृष्टान्तप्रयमनूय दार्ष्टान्तिकमाह—यथा चेति । गन्धर्वनगरा-
 चकारार्थः । नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे
 नेमपि दर्शयति—तम इति । तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वावधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति
 न्या भाति तजिभं तत्तुल्यं विभेकिभिर्विश्वं दृष्टं तद्यानीव चञ्चलमालसितं नाश-
 र्त्तमानकालेऽपि तयोग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते
 वाक्रान्तं तु दृश्यते । तद्य नाशप्रलम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वेवापगच्छति न तर्हि
 परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च सायकः ।
 न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमार्त्तैर्वैकः पर-
 मार्थतः संस्तदेदं निष्पन्नं भवति सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यव-
 हारोऽविद्याविषय एवेति तदा न विरोधः । निरोधनं निरोधः
 प्रलय उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः सायकः साधनान्मोक्षस्य
 मुमुक्षुर्मुचनार्थी मुक्तो विमुक्तवैन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्द्वैदादयो
 न सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैत-
 स्यात्त्वात् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति ” । “य इह नानेव
 पश्यति ” । “आत्मैवेदं सर्वम् ” । “ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” ।
 “एकमेवाद्वितीयम् ” । “इदं सर्वं यदयमात्मा ” इत्या-
 दिना भुक्तिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । संनो मुत्पत्तिः प्रलयो वा
 स्पान्नामतः अशक्तिपाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पत्त्यै लीयते वा । अद्वयं
 चोत्पत्तिप्रलयवधेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतमव्यवहारः स रज्जुम-

१ क. उ. 'वधेय' । २ ख. घ. 'व' । ३ ग. घ. ह. ज. झ. 'वु' । ४ घ. ह. ज.
 'द्वय' । ५ घ. ह. ज. 'वि' । ६ उ. 'द्वैत' । ७ घ. ह. ज. 'ल' । ८ ख. 'ल' ।
 ९ ख. 'नि' । १० ख. 'मो' । ११ ख. ह. उ. ज. 'व' । १२
 १३ ख. ह. उ. ज. 'द्वैत' । १४ क. 'द्वैत' । १५ घ. 'द्वैत' । १६ घ. ह. ज.
 'व' । १७ ख. घ. ह. ज. 'ते' ।

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ : ३ : ३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भासत्वमर्षसेयमित्याह—स्वमेति । श्लोकस्य तात्पर्यमिहाह—यदेतद्वैतस्येति ।
 असत्त्वे सत्त्ववत्प्रतिभानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—स्वमथेति ।
 प्रसारितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु
 हेष्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपदौश्चैतेषां व्यवहारास्तैरा-
 कीर्णमिति योजना । दृष्टान्तप्रथमनूय दाष्टान्तिकमाह—यथा चेति । गन्धर्वनगरा-
 कारं चकारार्थः । नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे
 स्मृतिमपि दर्शयेति—तम इति । तमसि मन्दान्वकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भृच्छिद्रमिति
 पञ्चान्त्या भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तद्यातीव चञ्चलमालसितं नाश-
 प्रायं वर्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते
 दुःखाकान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशग्रस्तम् । नाशाद्धर्मसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि
 तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लो-
 मार्षतः सं-
 हारोऽपि
 म-

यदा वितथं द्वैतमार्थवैकः पर-
 लौकिको वैदिकश्च व्यव-
 रोधः । निरोधनं निरोधः
 जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य
 । उत्पत्तिमन्त्रययोरभावाद्द्वैदादयो
 उत्पत्तिमन्त्रययोरभाव इत्युच्यते । द्वैत-
 मपि

स्ता-
 न्तयो वा
 विवेके वा । भद्रं
 नाराः म रज्जुम-

३३ । ० ८ ६
 ६-४ २. ४. १०
 ३. ३. ४५८
 दिव्यम्

-१०- १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०.

। १०१

१०१- १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०.

। १०२

१०२- १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०.

त्कथमुञ्जीवसीत्याह । रञ्जुरपि सर्पविकल्पस्याऽऽस्पदभूता विकल्पितै-
वेति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविक-
ल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः । रञ्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एका-
न्तेनाविकल्पितत्वादविकल्पितरञ्ज्वंशयत्सर्पवत्प्रभावविज्ञानात् । विक-
ल्पयितुश्च प्राग्विकल्पानोत्पत्तेः । सिद्धत्वाभ्युपगमादसत्त्वानुपपत्तिः ।

निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादद्वैते तदव्यापारादभावबोधने
व्यावृत्तस्य भावबोधने व्यापारविरोधादद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते—यद्येवमिति ।
अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । अद्वैतस्याप्रा-
माणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—द्वैतस्येति । नाप्रा-
माणिकशून्यवादो युक्तो यथा रञ्जवामारोपितसर्पादे रञ्जुरधिष्ठानम् । न हि निरधि-
ष्ठानो भ्रमोऽस्ति । तथा द्वैतकर्तृपनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमात्मेय-
मित्योक्त्यप्रकरणे परिहृतमेतद्योगं कथमुद्गातयसीति सिद्धान्तवाद्याह—नेत्यादिना ।
तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या चोदयति—आहेति । स्वमतसं-
मतस्यैव दृष्टान्तनेत्यनियमात्प्रसिद्धिमात्रेणैव प्रतिबोधनसंभवेऽद्भुतभावे परिशिष्यमा-
णस्यावधेः सत्येताया रञ्जवादी दृष्ट्याद्वैतधमकाभसात्तिनाया स्फुरत्येतन्वस्या-
कल्पितत्वादेव सत्त्वान् शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । अद्वैतमसदप्रामा-
णिकत्वादञ्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वमिति शङ्कते—रञ्ज्विति । रञ्जुसर्पस्यासत्त्वे
भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजनकामात्मनस्तु धममासित्वानियमेन धमारिषयत्वाज्ञात्तत्रमित्यु-
त्तरमाह—नेकान्तेनेति । अप्रामाणिकत्वहेतोरनेकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह—अधि-
कल्पितेति । नायं सर्पा रञ्जुरेपेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकसुप्तसर्पादञ्जुत्वनिश्चयात्प्राग्ब-
स्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सत्त्वेर्वाज्ञानो रञ्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते । तथा 'सदेव प्रामा-
णिकत्वाभावेऽपि सत्त्वेवाऽऽत्मा भविष्यतीत्यर्थः । आत्मनोऽपत्त्वाभावे हेतुत्वनरमाह—
विकल्पयितुं भेति ।

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम् ।
नेष दोषः । रञ्जवां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्वाविद्याव्यसन्तस्तान् ।
कथं मुख्यं दुःखी सुखी दातो वृत्तो वीरो देवान्देव्यानि
व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता पृथ्वी संयुक्तो विपुक्तः क्षीणो दृष्टोऽहं

१ अ. 'रञ्जुसर्प' । २ अ. 'र. उ. क. उ. क. उ. क.' । ३ अ. 'द्वैतस्य स' । ४ अ. 'तदा-
नते' । ५ अ. 'तदेव स' । ६ अ. 'क. तदा' । ७ अ. 'वे दुः' । ८ अ. 'नवय' । ९ अ.
'व प्र' । १० अ. 'उ. व. क.' । ११ अ. 'क. र. क.' । १२ अ. 'उ. क.' । १३ अ. 'उ. क.' । १४ अ. 'उ. क.' ।
१५ अ. 'उ. क. र. र. क. र. र. क.' ।

द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सुखित्वादीति । अमुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशु-
क्तोदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचि-
न्त्यशक्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेणास्फु-
रणमविरुद्धमित्याह—आत्मेति । विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह—यदीति । उक्तमर्थं
संक्षिप्य निगमयति—तस्मादिति । अमुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निर-
स्यति—यच्चिति । अस्पृष्टमशोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते । उक्तेऽर्थे
द्रविडाचार्यसंमतिमाह—सिद्धं त्विति । ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव
शास्त्रे प्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्नज्ञपदसंसृष्टैः स्थूत्रादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभा-
वबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह—यथा रज्ज्वापसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन
च रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव
कल्प्यत एवं प्राणादिभिरनन्तरमाद्भिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न ह्यप्र-
चलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचिन् । न चाऽऽत्मनः
प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलक्ष्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः
कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसाद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थस-
ताऽ-

विद्येत्तदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।
प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सेनाऽऽ-
सदा काचित्कल्पनोपलक्ष्यते । अतः
मनाऽद्वयस्याप्यभिचारान्कल्पनावस्थाया-
ना एव त्वद्विराः । रज्जुमर्मादिवशासादिद्या-
ताऽऽभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।

११ ॥

विद्येत्तदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।

विद्येत्तदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।

ह. उ. ३
स. उ. ३
वि. उ. ३
३३

ह. उ. ३, ३३, ३३, ३३
स. उ. ३, ३३, ३३, ३३
वि. उ. ३, ३३, ३३, ३३
३३ ॥

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

—¹—²—³—⁴—⁵—⁶—⁷—⁸—⁹—¹⁰—¹¹—¹²—¹³—¹⁴—¹⁵—¹⁶—¹⁷—¹⁸—¹⁹—²⁰—²¹—²²—²³—²⁴—²⁵—²⁶—²⁷—²⁸—²⁹—³⁰—³¹—³²—³³—³⁴—³⁵—³⁶—³⁷—³⁸—³⁹—⁴⁰—⁴¹—⁴²—⁴³—⁴⁴—⁴⁵—⁴⁶—⁴⁷—⁴⁸—⁴⁹—⁵⁰—⁵¹—⁵²—⁵³—⁵⁴—⁵⁵—⁵⁶—⁵⁷—⁵⁸—⁵⁹—⁶⁰—⁶¹—⁶²—⁶³—⁶⁴—⁶⁵—⁶⁶—⁶⁷—⁶⁸—⁶⁹—⁷⁰—⁷¹—⁷²—⁷³—⁷⁴—⁷⁵—⁷⁶—⁷⁷—⁷⁸—⁷⁹—⁸⁰—⁸¹—⁸²—⁸³—⁸⁴—⁸⁵—⁸⁶—⁸⁷—⁸⁸—⁸⁹—⁹⁰—⁹¹—⁹²—⁹³—⁹⁴—⁹⁵—⁹⁶—⁹⁷—⁹⁸—⁹⁹—¹⁰⁰—

देति । प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादा-
माह—ते चेति । कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानमत्तया मत्त्वं न सत्ताऽवक-
ल्पते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीनि । सैर्विकल्पना-
धिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेवाभावात्तदनुवेवात्तु सतोऽधि-
ष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन
व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—अत इति । स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण
पभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पन राहित्यदशायामेवाद्भवता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामाप्र-
याशिवत्वान्मैवमित्याह—कल्पनेति । प्राणादीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते ।
दुःखमद्भवता शिवेति तदुपपादयति—अद्वयतेति ॥ ३३ ॥

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदां विदुः ॥ ३४ ॥

कुतश्चाद्भवता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्रा-
शिवं भवेत् । न ह्यत्रादौ परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जग-
दात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति ।
यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः
सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि रज्जु-
सर्पवत्कल्पितत्वादेव । तथाऽन्योन्यं न पृथग्प्राणादि वस्तु यथाऽश्वा-
न्महिषः पृथग्विद्यत एव । अतोऽसत्त्वात्प्राणपृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण
वा किंचिदिति । एवं परमार्थतत्त्वंमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽ-
शिवहेतुत्वाभावादद्वयतैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

किं च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मनादात्म्येन वा सिध्यति स्वात्मन्येन वेति विवे-
कव्यम् । नाऽऽद्य इत्याह—नाऽऽत्मभावेनेति । इदं हि नानाभूतं द्वैतं नाऽऽत्मनादा-
त्म्येन सेद्महेति । जगदानन्दोर्विहृद्भवमावयोलादात्म्यायोगान् । मेदादिगुण्यत्मा-
दात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वानिन्दोरेत्यर्थः । द्वैतियं दूषयति—न स्वेनेति । भवेन
सत्ताप्रतीत्योत्पदानेपेक्षयाऽतएव स्वात्मन्येनापि मेदं द्वैतं मेद्मं पारयति । तथा स्वात्मन्ये-
सत्यात्मत्वप्रपन्नादानात्मनोऽद्वैतत्वापादादित्यर्थः । किं च किमिदं द्वैतमन्योन्यं दूषि-

१ अ. 'वद' । २ अ. 'स्येति' । ३ अ. 'द्वैत' । ४ अ. 'वद' । ५ अ. 'दि विद' ।
६ अ. 'वदित्या' । ७ अ. 'वद' । ८ अ. 'वद' । ९ अ. 'वद' । १० अ. 'दि'
११ अ. 'वद' । १२ अ. 'वद' । १३ अ. 'वद' । १४ अ. 'वद' । १५ अ. 'वद' ।
१६ अ. 'वद' । १७ अ. 'वद' । १८ अ. 'वद' ।

त्परैः संन्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यै रागादिकलुपितचे-
तोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैस्तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीनिगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—
वीतेति । रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः ।
छोकस्य तात्पर्यमाह—तदेतदिति । स्तुतिश्च तद्गुणप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः ।
आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संगृह्यन्ते । रागादिविभक्तौ यदा
कदाचिद्वनधिकारिणामपि संभवत्यतो विशिनष्टि—सर्वदेति । सदा रागादिव्यावृत्तौ
विवेकं हेतुं प्रपद्यति—मुनिभिरिति । विवेके च पदशक्तेर्नयतात्पर्यस्य च
परिज्ञानं कारणमित्याह—वेदेति । एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसंपन्नमु-
क्त्वा तद्विषयं निरूपयति—निर्विकल्प इति । आत्मनश्चाभ्युपेत्यशङ्कां वारयति—
उपलब्ध इति । हिशब्दस्यैवमर्थमाह—वेदान्तेति । सर्वविकल्पैर्भूयत्वमात्मनः
स्फुटयितुं प्रपद्योपशमविशेषणम् । आत्मनोऽभावत्वं बहुमीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतु-
मद्भावेन पुनरुक्तं विशेषणयोग्यमित्येति—अत एवेति । सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्श-
तानुपसंहरति—विगतेति । अनधिकारिणां दर्शयन्तीदोषिकृतेनाशिक्कादिशास्त्राभिज्ञा-
नामपि तदन्तर्भावं सूचयति—नान्यैरिति ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडबल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

यस्मात्सर्वानर्धनस्यमरूपत्वादद्वैतं चित्तमभयमन एव विदित्वैनमद्वैतं
स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतारण्येनायैव स्मृतिं कुर्वादित्यर्थः । तथादेत-
मवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽभ्युनायायनीनं मातादपरोक्षाद्-
जमात्मानं सर्वभ्योऽकृत्वद्वारातीनं जडबल्लोकमाचरेत् । अनल्पपापघ्ना-
त्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

विध्याज्ञानैर्भेषयमंकाराद्देदान्तार्थशतवर्षिणां पण्डितानामपि नद्वैते प्रत्ययशब्दै-

१ घ. च. अ. 'देरैरवना' । २ अ. अ. 'विदितवन्त' । ३ अ. 'विः' । ४ अ. अ. घ. 'त' ।
घ. 'वा' । ५ अ. 'व' । ६ अ. 'व' । ७ अ. 'व' । ८ अ. 'व' । ९ अ. 'व' । १० अ. 'व' । ११ अ. 'व' ।
१२ अ. 'व' । १३ अ. 'व' । १४ अ. 'व' । १५ अ. 'व' । १६ अ. 'व' । १७ अ. 'व' । १८ अ. 'व' ।
१९ अ. 'व' । २० अ. 'व' । २१ अ. 'व' । २२ अ. 'व' । २३ अ. 'व' । २४ अ. 'व' । २५ अ. 'व' ।
२६ अ. 'व' । २७ अ. 'व' । २८ अ. 'व' । २९ अ. 'व' । ३० अ. 'व' । ३१ अ. 'व' । ३२ अ. 'व' ।
३३ अ. 'व' । ३४ अ. 'व' । ३५ अ. 'व' । ३६ अ. 'व' । ३७ अ. 'व' । ३८ अ. 'व' । ३९ अ. 'व' ।
४० अ. 'व' । ४१ अ. 'व' । ४२ अ. 'व' । ४३ अ. 'व' । ४४ अ. 'व' । ४५ अ. 'व' । ४६ अ. 'व' ।
४७ अ. 'व' । ४८ अ. 'व' । ४९ अ. 'व' । ५० अ. 'व' । ५१ अ. 'व' । ५२ अ. 'व' । ५३ अ. 'व' ।
५४ अ. 'व' । ५५ अ. 'व' । ५६ अ. 'व' । ५७ अ. 'व' । ५८ अ. 'व' । ५९ अ. 'व' । ६० अ. 'व' ।
६१ अ. 'व' । ६२ अ. 'व' । ६३ अ. 'व' । ६४ अ. 'व' । ६५ अ. 'व' । ६६ अ. 'व' । ६७ अ. 'व' ।
६८ अ. 'व' । ६९ अ. 'व' । ७० अ. 'व' । ७१ अ. 'व' । ७२ अ. 'व' । ७३ अ. 'व' । ७४ अ. 'व' ।
७५ अ. 'व' । ७६ अ. 'व' । ७७ अ. 'व' । ७८ अ. 'व' । ७९ अ. 'व' । ८० अ. 'व' । ८१ अ. 'व' ।
८२ अ. 'व' । ८३ अ. 'व' । ८४ अ. 'व' । ८५ अ. 'व' । ८६ अ. 'व' । ८७ अ. 'व' । ८८ अ. 'व' ।
८९ अ. 'व' । ९० अ. 'व' । ९१ अ. 'व' । ९२ अ. 'व' । ९३ अ. 'व' । ९४ अ. 'व' । ९५ अ. 'व' ।
९६ अ. 'व' । ९७ अ. 'व' । ९८ अ. 'व' । ९९ अ. 'व' । १०० अ. 'व' ।

कौपीनाच्छादनाशनपानादिरेहरिथितिप्रयोनकार्षेयया प्रवृत्तिभौग्यान् विदुषो जडतुल्य-
तेत्याशङ्क्याऽऽह—यतिरिति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—कपेत्या-
दिना । वर्णाश्रमाभिमानवत्सैत्तत्कर्मसु वर्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्योशङ्क्याऽऽह—
त्यक्तेति । परमहंसस्य पारिवाज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वादिति चेन्मैवं श्रुति-
स्मृतिसिद्धत्वादित्याह—एतमिति । विदित्वेत्यापानिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते ।
तस्मिन्नेव परस्मिन्वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेवै परं
वस्त्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते । तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा
निश्चयेन स्थितिर्येषां ते तथेत्याह—तन्निष्ठा इति । तदेवाऽऽत्मभूतं परं वस्तु परमयत्नं
परा गतिर्येषां ते तथेत्याह—तत्परायणा इति । औदिसाब्देन सर्वकर्मणि मनसेत्या-
दिवाक्यं गृह्यते । कदा पुनश्चलां देही विदुषो निकेतो भवति तत्राऽऽह—यदेति ।
अविवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं निमित्तोक्त्याऽऽत्मस्थितिमुक्तविशेषण-
वती विस्मृत्याहंकारमकारपरवशी यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावतस्त्व-
च्छमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनम् । चलं पुनः शरीरमुपदर्शितविस्मरणद्वारेणेति निगम-
यति—सोऽयमिति । अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त्यं कीर्तयति—न पुनरिति ।
अतुर्पवादार्षमाह—स चेति ॥ २७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वाद्यतः ।
तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥
इति गौडपादीयकारिकासु वैतथ्याख्यं
द्वितीयप्रकरणम् ॥ २ ॥

पाठं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिदृश्यं रज्जुमर्पादिवत्स्व-
प्नमापादिवच्चासत् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यादिभूतेः ।
आत्मा च सत्त्वाद्याभ्यन्तरो घ्नोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाधः कृच्छ्र आका-
शवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्कृयस्त्वत्मत्वं स आत्मा
“तद्वचसि” इति भूतेः । इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाधर-
मणो यथाऽनत्त्वदर्शी कश्चिच्चिदात्मत्वेन प्रतिपद्यति च च्यनमनु चाजि-
तमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाचलिनं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते
प्रच्युतोऽहमात्मनस्त्वादिदानीमिति । मन्नाहिने तु मनसि कदाचिर्देहा-
भूते प्रमत्तात्मानं मन्यते इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति । न तथाऽऽनवतिष्ठ-

ከታች ይጻፉት ስለሆነው

በዚህ ስሌት ስለሚገኝ ስለሆነው

II 2 II ከግድግዳው ስለሆነው

I ስለሆነው—ከግድግዳው ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው I ስለሆነው—

I ስለሆነው—የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው—

I ስለሆነው—

የሚገኝ ስለሆነው I ስለሆነው—

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

I ስለሆነው—

I ስለሆነው—

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

II 2 II

ከታች ይጻፉት ስለሆነው

በዚህ ስሌት ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

I ስለሆነው—

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

የሚገኝ ስለሆነው

अथ गौडपादीयकारिकास्वद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।

ॐ ॥ उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।
प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

ओंकारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामा-
त्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन
स्वप्नमायोगन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तरुणैः च प्र-
तिपादितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्त्रिचर्कणापीत्यत
आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्येद्वैतप्रकरणमारभ्यते ।
उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितथं केवलैश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थं
इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत् उपासनाश्रित उपासनामोत्मनो
मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा
जाते ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागु-
त्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते
ब्रह्मणि च वर्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासना-
श्रितो धर्मः साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मविद्येनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽ-
ल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदधिभिरित्यभिप्रायः । “ यदाचोऽनभ्यु-
दितं
दिक्षुं

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वर्ज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्देहादिसंघातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहाऽऽत्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलयश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—घटादिष्विति । औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाववदद्वैतस्यै प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाश्रव्याख्यानानेन प्रकटयति—यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वर्ज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्व एकस्मिन्जननमरणसुखादिमत्यात्मनि सर्वात्मनां तत्संबन्धः क्रियाफलसांकर्यं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वर्ज्जीवाः सुखादिभिः ।

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—यथैकस्मिन्निति ।

उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न संयुज्यन्त औपाधिकभेदादित्याह—तद्वदिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—सर्वदेहेष्विति । एकात्म्ये कर्तव्यैकस्मिन्कर्तारः सर्वे भोक्तारैः चैकस्मिन्भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह—क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमैष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—तान्प्रतीति । किमिदमैकत्वम्ये सांकर्यं किमेकस्मिन्जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किं वा सर्वोपाधिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—तद्वदिति ।

नन्वेक एवोऽऽत्मा । बाह्यम् । ननु न धृतं त्वयाऽऽकाशयत्सर्वसं-

१ क. 'जीव इ' । २ क. ख. 'या च य' । ३. 'या वा घ' । ३ च. झ. 'येन जी' । ४ ग. 'तयो' । ५ ख. 'स्य त' । ६ प. ड. ज. 'तत्तत्' । ७ च. 'फलं सा' । ८ क. 'ने यु' । ९ क. 'मेवेष्ट' । १० प. 'ते वा य' । ११ घ. झ. 'वाऽऽत्मनो वा' । १२. 'वाऽऽफालोऽरि' वा । १३ ख. 'त्सर्वेषु' ।

शीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परश्रोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानमवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामभेदशक्त्यात्मन्यसमवायात् ।

किं च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्यथाऽप्युपपत्तिरित्याह—अत इति । जन्ममरीणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाऽऽह—न चेति । न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किं तु प्रयोजनशून्या चेत्याह—परेति । ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किं त्वीश्वराधिष्ठितामिति सेश्वरवादिमतशाङ्ख्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमप्युपेत्याऽऽह—परश्चेति । वेदारथो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्पापयति—ये विवति । बुद्धिमूढद्वैतच्छाद्वैतप्रयत्नधर्मधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वी कियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिब्रह्मव्यापिनः किं वा संयोगादिवेदकदेशवृत्तयः । नाऽऽद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयत्वापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्नपथयेण ज्ञानतादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह—तदप्यमदिति । द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवशात्मनः सत्यैकदेशोत्कारकार्यत्वादिसमष्टः । द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणत्त्वंमात्मनस्य न तद्वत्त्वं सिध्यतीत्याह—स्मृतीति । स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनास्वाप्तेषा महगमिनोर्यःमुपद्रवणार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात्परस्य सिद्धान्तानिमिद्धिरिति शेषः ।

आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनिवपमानुपपत्तिः । युगवशात् सर्वस्मृत्युत्पत्तिमसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्वर्गादिदीनानामात्मना मनमादिभिः संबन्धो युक्तः । न च द्रव्यादृशादयो गुणाः कर्मणामान्यविशेषसमवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि सर्वेभ्योभिर्या एव द्रव्यास्त्वरिच्छादयथाऽऽन्मनस्तथा च सति द्रव्येण तेषां संबन्धानुपपत्तिः । अपुनमिद्धानां समवायत्तदर्थः संबन्धो न विद्यमान इति चेत् । न । इच्छादिष्वोऽनित्येभ्य आत्मनो विन्यस्य पूर्वमिदन्वाद्यः यु-

कृत्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव पृथग्दर्शानुपपत्तिः । इच्छा-
 पुपजेनापायवद्गुणवृत्ते चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वमसङ्गः । देहफलादिवत्साव-
 यवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाश-
 स्याद्विद्याध्यारोपितरजोधूममलत्वादिदोषवत्त्वं तथाऽऽत्मनोऽविद्याध्या-
 रोपितवृद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादर्थो व्यावहा-
 रिका न विरुध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्परमा-
 र्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः कियत
 इति ॥ ५ ॥

न चापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्धभावावप्रस-
 ङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगविभोगा-
 योग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतसिद्धयभावापातादित्यभिप्रेत्य सम-
 वायस्य द्रव्यैर्द्रव्यैवे तावन्मान्त्रत्वेन तत्संबन्धत्वव्यापारोत्तनोऽन्यत्वेन संबन्धान्तरमस्ति
 र्म वेति विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाऽऽह—समवायस्येति । द्वितीयं शङ्कते—
 समवाय इति । न वाच्यं संबन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसंबन्धत्वे समवाय-
 वतां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वैत्तवाद्भेदस्य कदापिदप्यनुपपत्त्यात्पृथक्त्वप्रधानुपपत्ति-
 रिति दूषयति—तथा चेति । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूचयते । सम-
 वायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव संबन्धानुपपत्ते-
 स्तेषु परतन्त्रव्यवहारासिद्धिरित्याह—अत्यन्तेति । किं चेच्छादयो नाऽऽत्मगुणा
 उपजनापायवत्त्वाद्द्रवादिषत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणत्राणित्यत्वात्परिरेकेण देहादिव-
 दित्याह—इच्छादीति । न केवत्तमात्मनोऽनित्यगुणैर्गुणैरेवैवमस्तिरेव दोषः ।
 किं स्वल्पपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति साधनान्तरमाह—सावयवत्वमिति । यथा-
 र्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्यै बन्धामाशान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानु-
 पपत्त्या प्रतिदेहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदमिदिरित्याद्यद्द्रव्याऽऽह—यथा त्विति ।
 अवस्तुसादविद्यायास्तद्व्यवहारायोग्योत्सावहारिकबन्धाद्यन्तुपगमासिद्धिरित्याह-

१ अ. 'कवेव च इ' । २ अ. 'कवे इ' । ३ अ. 'उत्त' । ४ अ. 'त्वे वाऽऽत्म' । ५ अ. 'हेतुऽऽत्म' । ६ अ. अ. 'न वि' । ७ अ. 'दी' । ८ अ. 'वा' । ९ अ. 'वा' । १० अ. 'वा' । ११ अ. 'वा' । १२ अ. 'वा' । १३ अ. 'वा' । १४ अ. 'वा' । १५ अ. 'वा' । १६ अ. 'वा' । १७ अ. 'वा' । १८ अ. 'वा' । १९ अ. 'वा' । २० अ. 'वा' । २१ अ. 'वा' । २२ अ. 'वा' । २३ अ. 'वा' । २४ अ. 'वा' । २५ अ. 'वा' । २६ अ. 'वा' । २७ अ. 'वा' । २८ अ. 'वा' । २९ अ. 'वा' । ३० अ. 'वा' । ३१ अ. 'वा' । ३२ अ. 'वा' । ३३ अ. 'वा' । ३४ अ. 'वा' । ३५ अ. 'वा' । ३६ अ. 'वा' । ३७ अ. 'वा' । ३८ अ. 'वा' । ३९ अ. 'वा' । ४० अ. 'वा' । ४१ अ. 'वा' । ४२ अ. 'वा' । ४३ अ. 'वा' । ४४ अ. 'वा' । ४५ अ. 'वा' । ४६ अ. 'वा' । ४७ अ. 'वा' । ४८ अ. 'वा' । ४९ अ. 'वा' । ५० अ. 'वा' । ५१ अ. 'वा' । ५२ अ. 'वा' । ५३ अ. 'वा' । ५४ अ. 'वा' । ५५ अ. 'वा' । ५६ अ. 'वा' । ५७ अ. 'वा' । ५८ अ. 'वा' । ५९ अ. 'वा' । ६० अ. 'वा' । ६१ अ. 'वा' । ६२ अ. 'वा' । ६३ अ. 'वा' । ६४ अ. 'वा' । ६५ अ. 'वा' । ६६ अ. 'वा' । ६७ अ. 'वा' । ६८ अ. 'वा' । ६९ अ. 'वा' । ७० अ. 'वा' । ७१ अ. 'वा' । ७२ अ. 'वा' । ७३ अ. 'वा' । ७४ अ. 'वा' । ७५ अ. 'वा' । ७६ अ. 'वा' । ७७ अ. 'वा' । ७८ अ. 'वा' । ७९ अ. 'वा' । ८० अ. 'वा' । ८१ अ. 'वा' । ८२ अ. 'वा' । ८३ अ. 'वा' । ८४ अ. 'वा' । ८५ अ. 'वा' । ८६ अ. 'वा' । ८७ अ. 'वा' । ८८ अ. 'वा' । ८९ अ. 'वा' । ९० अ. 'वा' । ९१ अ. 'वा' । ९२ अ. 'वा' । ९३ अ. 'वा' । ९४ अ. 'वा' । ९५ अ. 'वा' । ९६ अ. 'वा' । ९७ अ. 'वा' । ९८ अ. 'वा' । ९९ अ. 'वा' । १०० अ. 'वा' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंबलितशांकरभाष्यसमेता । ११३

विकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वभावे कथमनैकान्तिकत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वोऽयमिति । उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विमजते—न चेति ।
परोपाधिशब्देन घटकरकादिरुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—यथैत-
दित्यादिना ॥ ६ ॥

नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार
इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः ।
यथा सुवर्णस्य रुचकादिर्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमादिः । नाप्यवयवो
यथा वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ
यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटा-
काशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यव-
यवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति—नेत्यादिना । घटाकाशादि-
राकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वाच्च विपक्षतेति
श्लोकस्य व्याचष्टे चोद्यमुत्थापयति—नन्विति । आकाशस्य निर्विकारत्वं निरवय-
वत्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति—नैतदस्तीति । तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह—
यथेति । घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टा-
न्तमाह—यथा वृक्षस्येति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—न तथेति । घटाका-
शास्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टा-
न्तिकं दर्शयन्नन्तरार्थं व्याकरोति—यथेत्यादिना । अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे
स्थिते फलितमाह—अत इति ॥ ७ ॥

यथा बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा ज्ञानात्माऽपि मलिनी मलैः ॥ ८ ॥

घ.

नि

जुमादे वि । २ द

१ ५ घ.

का ख घ ।

धर्मोत्त ।

त । ३ ग. त. 'दि । अमरेकोश' ।

द. अ. अ. 'दि यदा । ७ घ. घ.

२ । १० घ. 'यरो द' । ११ अ.

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थिति-
वत्सर्वशरीरेष्व्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः मत्स्येतव्य
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रतिप-
द्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे संभवति । तत्र यावद्भोगं
स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकसंचरणव्यवहारविरुद्धमद्वैत-
मिति तत्राऽऽह—मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । आत्मनि सर्वो
व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तु-
तोऽसंभवादविद्याकृतस्वास्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृ-
तदेहादिवच्चाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तया प्रत्युप-
स्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यथाधिक्यमधिकभावास्तिर्धेदेहा-
द्यपेक्षया देवादिकार्थकारणसंघातानां यदि वा सर्वेषां समनैव नैपामु-
पपत्तिः संभवः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्तस्माद्-
विद्याकृता एव न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु संघातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वाद्द्वैतानुपपत्ति-
तादवष्टयमिति चेत्तत्राऽऽह—संघाता इति । देवादिदेहानां पुन्यनमत्वेनाऽऽधिक्या-
म्युपगमात्तासत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु^१ केषुचिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि
विषेकदृष्ट्या सर्वदेहानां पश्यन्नात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृत्ये नास्ति संघानेषु^२
सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह—आधिक्य इति । पूर्वार्थासराणि योजयति—
घटादीति । मणिभङ्गादिरूपां मायामिन्द्रजाटप्रयोजकमूत्रां व्यावर्तयति—अविद्येति ।
विमता देहा न सत्या देहत्वात्संप्रतिपत्तवदित्यर्थः । मत्सादिदेहानामुच्छेदत्वात्ताविद्या-
कृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे—यदीत्यादिना ॥ १० ॥

१ अ. 'नरकमे' । २ अ. 'सर्वम्' । ३ अ. 'वस्तु' । ४ अ. 'विशति' । ५ अ. 'विद्या' ।
६ अ. 'देव' । ७ अ. स. ग. 'पति' । ८ अ. 'सि' य । ९ अ. 'व द' । १० अ. 'तित्य' ।
११ अ. स. 'व वि' । १२ अ. स. 'देवि' । १३ अ. 'हा व' । १४ अ. 'कदि' । १५ अ. स.
'वु पुः स' । १६ अ. 'ति द्यावदे-य' । १७ अ. 'रुक्' । १८ अ. 'हन्ति' ।

१. म. वा. १२. ब. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

॥ ६ ॥ स्थितौ सवदोत्तरेषु आकाशोत्तरेषु ॥

मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु ।

॥ ७ ॥

अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु ।

॥ ८ ॥

अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु । अथ मरणं भवतु भवतु मत्प्रणमन्युषु ।

पुनरेष्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशमनागमनस्थिति-
चत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येतव्य
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रतिप-
द्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य गोनविशेषे संभवति । तत्र यावद्भोगं
स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकमंचरणव्यवहारविरुद्धमद्वैत-
मिति तत्राऽऽह—मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । आत्मनि सर्वो
व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तु-
तोऽसंभवादविद्याकृतस्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे जात्ममायाविसर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृ-
तदेहादिवशाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तथा मत्पुप-
स्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यथाधिक्यमधिकभावाभिर्भेदेहा-
द्यपेक्षया देवादिकार्यकारणसंघातानां यदि वा सर्वेषां समैव नीयामु-
पपत्तिः संभवः सद्भावमतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्समाद-
विद्याकृता एव न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु संघातशब्दितातःसुपाधीनां सत्त्वरात्तत्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वाद्वैतानुपपत्ति-
तादवश्यमिति भेदत्राऽऽह—संघाता इति । देवादिदेहानां पुत्र्यनमत्वेनाऽऽधिक्या-
भ्युपगमात्सत्यत्वमिदिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु केषुचिदाधिक्ये मूढश्या वदितेऽपि
विवेकदृष्ट्या सर्वदेहेभ्यः पञ्चभूतानवत्त्वाविशेषादिसाम्ये वा स्वीकृत्ये नान्नि संघतेषु
सत्यत्वे वाचिदुपपत्तिरित्याह—आधिक्य इति । पूर्वोक्तसाम्ये योजयति—
घटादीति । मणिसंज्ञादिरूपां मायानिद्राजःप्रयोजकसुतां स्थावर्तयति—अधिक्येति ।
विमता देहा न सत्या देहात्साम्येनिरूप्य इत्यर्थः । इह दिदेशान्मु-कृत्वाऽऽविद्या-
कृतत्वमित्यादाह—द्वितीयाह— ॥ १० ॥

किं चाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोरा द्वैतक्षयात्परं ब्रह्म प्रकाशितम् । केत्याह । ब्रह्मविद्याख्यं मध्वभूतममृतत्वं मोदनहेतुत्वाद्ब्रह्मायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किञ्चित्केत्याह । पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहमिति पद्यानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्षैतन्नं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयैश्चनेस्तात्पर्यमुक्त्वा तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह—द्वयोरिति । मधुब्राह्मणे नहुष पर्यायेष्वधिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरपमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्षप्रकाशितम् । अतोऽस्मिन्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—पृथिव्यामिति । न केवलैक्ये तैत्तिरीयैश्चनेरेव तात्पर्यं किं तु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह—किं चेति । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरैरणधर्मो पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति संबन्धः । अपवादावध्यात्मध्यारोपामंभशाद्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तथाऽऽह—आ द्वैतक्षयादिति । द्वैतक्षयपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः । मधुज्ञाने मध्येव ब्रह्माशितं न ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म मधुज्ञानशब्दार्थं भुगवाद्यति—केत्यादिना । शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनाशयशदेकमेवेति गम्यते । तथा च महिस्त्वैकमेवाऽऽकाशमनुमानप्रामाण्येऽदियत्तमे । तथाऽधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यक्षं सिद्धमित्युत्तरार्थं व्यापटे—किमे(पि)वेत्यादिना ॥ १२ ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि ममज्ञमम् ॥ १३ ॥

१. ब. 'दोर्दे' । २. द. ए. 'तारक' । ३. ब. 'द्वय' । ४. द. 'द्वैत' । ५. ग. 'द्वैत' । ६. द. 'द्वैत' । ७. ब. 'द्वैत' । ८. द. 'द्वैत' । ९. द. 'द्वैत' । १०. द. 'द्वैत' । ११. द. 'द्वैत' । १२. द. 'द्वैत' । १३. द. 'द्वैत' । १४. द. 'द्वैत' । १५. द. 'द्वैत' । १६. द. 'द्वैत' । १७. द. 'द्वैत' । १८. द. 'द्वैत' । १९. द. 'द्वैत' । २०. द. 'द्वैत' । २१. द. 'द्वैत' । २२. द. 'द्वैत' । २३. द. 'द्वैत' । २४. द. 'द्वैत' । २५. द. 'द्वैत' । २६. द. 'द्वैत' । २७. द. 'द्वैत' । २८. द. 'द्वैत' । २९. द. 'द्वैत' । ३०. द. 'द्वैत' । ३१. द. 'द्वैत' । ३२. द. 'द्वैत' । ३३. द. 'द्वैत' । ३४. द. 'द्वैत' । ३५. द. 'द्वैत' । ३६. द. 'द्वैत' । ३७. द. 'द्वैत' । ३८. द. 'द्वैत' । ३९. द. 'द्वैत' । ४०. द. 'द्वैत' । ४१. द. 'द्वैत' । ४२. द. 'द्वैत' । ४३. द. 'द्वैत' । ४४. द. 'द्वैत' । ४५. द. 'द्वैत' । ४६. द. 'द्वैत' । ४७. द. 'द्वैत' । ४८. द. 'द्वैत' । ४९. द. 'द्वैत' । ५०. द. 'द्वैत' । ५१. द. 'द्वैत' । ५२. द. 'द्वैत' । ५३. द. 'द्वैत' । ५४. द. 'द्वैत' । ५५. द. 'द्वैत' । ५६. द. 'द्वैत' । ५७. द. 'द्वैत' । ५८. द. 'द्वैत' । ५९. द. 'द्वैत' । ६०. द. 'द्वैत' । ६१. द. 'द्वैत' । ६२. द. 'द्वैत' । ६३. द. 'द्वैत' । ६४. द. 'द्वैत' । ६५. द. 'द्वैत' । ६६. द. 'द्वैत' । ६७. द. 'द्वैत' । ६८. द. 'द्वैत' । ६९. द. 'द्वैत' । ७०. द. 'द्वैत' । ७१. द. 'द्वैत' । ७२. द. 'द्वैत' । ७३. द. 'द्वैत' । ७४. द. 'द्वैत' । ७५. द. 'द्वैत' । ७६. द. 'द्वैत' । ७७. द. 'द्वैत' । ७८. द. 'द्वैत' । ७९. द. 'द्वैत' । ८०. द. 'द्वैत' । ८१. द. 'द्वैत' । ८२. द. 'द्वैत' । ८३. द. 'द्वैत' । ८४. द. 'द्वैत' । ८५. द. 'द्वैत' । ८६. द. 'द्वैत' । ८७. द. 'द्वैत' । ८८. द. 'द्वैत' । ८९. द. 'द्वैत' । ९०. द. 'द्वैत' । ९१. द. 'द्वैत' । ९२. द. 'द्वैत' । ९३. द. 'द्वैत' । ९४. द. 'द्वैत' । ९५. द. 'द्वैत' । ९६. द. 'द्वैत' । ९७. द. 'द्वैत' । ९८. द. 'द्वैत' । ९९. द. 'द्वैत' । १००. द. 'द्वैत' ।

चेत्यर्थः । एवं हीति । द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । भेददृष्टीनामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्देनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यास्त्विति ।

“या वेदनाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्कलौः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः”

इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह—
निरूप्यमाणा इति । वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुमारिण्यो भेदश्च परस्पर-
राश्रयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन भेदवादानामुत्प्रेक्षासूत्रानामसमञ्जसते-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद्दृष्ट्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥१४॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थोप-
निषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे । अनेकशः कामभेदत इदंका-
मोऽदःकाम इति । परश्च “स दाधार पृथिवीं द्याम्” इत्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र
कथं कर्मज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” ।
“यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः” । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः” । “तदैक्षत” । “तत्तेजोऽसृजत” इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यैः
प्राक्पृथक्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थम् । किं तर्हि गौणम् ।
महाकाशयटाकाशादिभेदवत् । यथादनं पचतीति भविष्यद्दृष्ट्या तद्रत् ।
न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभावि-
काविद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । इदं चोपनि-
षत्सूत्रपत्तिप्रलयादिवाक्येर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिषिपादयिषितम् ।
“तच्चमसि” “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” इत्यादिभिः । अत
उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिषिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृ-

१ क. 'दृष्टिताम' । २ ग. झ. 'न्दकस्य' । ३ छ. 'साः प्रोक्तात्मनो' । ४ घ. ङ. ज. 'ह—
अनि' । ५ छ. 'दिभेदक' । ६ क. 'र्थः ॥ १३ ॥ भे' । ७ छ. 'मौल्यं दृष्टय' । ८ ङ. ज. 'सं न
हि बु' । ९ घ. 'कथं प्रागु' । १० घ. घ. ज. 'त्यने', 'सृजत' । ११ घ. झ. 'विरिन्' इ' । घ.
ङ. ज. 'विरो दामुनेनाम्' इ' । १२ घ. ङ. ज. 'रूपदम्बुय' । १३ ज. 'भ्यः दृष्ट' । १४ घ. ङ.
'सर्वं भविष्यदिति' इ' । १५ घ. 'इदोऽ' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] भानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १२१

तेन जीवस्य ब्रह्मतां(ता) संपन्नोत्पृपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते । सृष्ट्यादिश्रुतीनाम-
द्वैते तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यात्तदर्थस्यैव
तात्त्विकतेत्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किं तु नवकृतवोऽभ्यासादपी-
त्याह—तत्त्वमिति । भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह—अन्योऽ-
साविति । आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधोनि च वचनान्तराणि गृह्यन्ते । एक-
त्वमेव प्रतिपिपादयिष्यति पूर्वोक्तं संबन्धः । एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्यं सिद्धे तृतीयपादा-
वष्टम्भेन फलितमाह—अत इति । श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह—अथ
वेत्यादिना ॥ १४ ॥

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाऽप्युत्पत्तेरुद्धं जात-
मिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैत्रम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् ।
पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः संघाता
घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्प-
त्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपर्यप्रतिपिपादयि-
पयोपन्यासः । मृल्लोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्था चोदिता
प्रकाशितार्थाऽन्यथाऽन्यथा च सै सर्वैः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्य-
वतारयोगोपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवैर्धोधा-
रुपायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यवोधवताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् ।
न । शास्त्राभेदेऽन्यथाऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि
संवादः परमार्थ एवाभेदेकरूप एव संवादः सर्वशास्त्रार्थश्रोत्पत्तिरुद्धा-
नेकप्रकारेण नाश्रोत्पत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् ।
तैर्धोत्पत्तिवाक्यानि मत्येतप्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्ति-
श्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेत् । निष्प्रयोजनैत्वाद्यथोक्तेषु-

१ क. 'येषानि व' । २ ख. 'ति स' । ३ छ. झ. 'धुनितान्' । ४ घ. ङ. 'यमिति ध्रुत्वा
त्' । ५ क. 'तिर्नेता' । ६ ज. 'दि ध्रुति' । ७ छ. 'रित ए' । ८ 'रितीत ए' । ९ क. छ. ज.
'नामैदंपारपर्य' । १० घ. 'नामिदं' । ११ झ. 'शिवतां' । १२ ज. 'साभ्य' । १३ क. 'या व' ।
१४ ज. 'सर्वः' । १५ ज. 'रायात्मा' । १६ ङ. झ. 'पहतां' । १७ क. 'या व' । १८ क. 'दि वा' ।
१९ ज. 'यास्वधोपदि' । २० घ. 'स्वधोपदि' । २१ क. 'द्विबुदा' । २२ घ. ज. 'कथंचन' ।
२३ झ. 'तदा श्रोत' । २४ क. 'तीनां प्र' । २५ ख. 'नवाराध' । २६ छ. 'सर्ववोक्तबुद्ध्य-
वतारपर्य' ।

कस्मिन्नेत्यर्थः । देवनाशब्दप्रयोगाच्चेन्नैवं वागादीनामिति मुख्या-
 दिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते—तदपीति । संवाद-
 सतोः श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रा-
 ःह तु परस्परव्याहृतिदर्शनात् प्रामाण्यमिति परिहरति—न शाखा-
 । प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणानिरिक्त्वा वागाद्यो गृह्यन्ते । उक्तमेव
 यनिरैकमुत्प्रेत(ण) विवृणोति—यदि हीति । कचिद्विशदमानानां प्राणानां स्वय-
 म्प्रशक्तानां प्रजापनिमुपगतानां यस्मिन्नृत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठनरमिव
 षः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते । कचित्तु स्वान्त्रयेण । यस्मि-
 शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । कचित्पुन-
 शोत्रमनांसीति मुख्यप्राणातिरिक्त्वाश्चत्वारः श्रूयन्ते । कचिच्चर्माद्योऽपीत्येवं
 षप्रकारेण संवादश्रवणमस्तीत्याह—श्रूयते त्विति । प्राणसंवादश्रुतीनां
 रोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुरो-
 ऽवाक्यान्यपि न विवक्षितार्थानि । कचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः कचिद्गन्यादि-
 चित्प्राणादिक्रमेण कचिदक्रमेणेत्येवं परस्परपरोहृतिदर्शनादित्याह—तर्थाति ।
 पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वात्कश्चतीनामपि प्रतिसर्गमन्ययात्वाद्यवस्थयाऽर्थवत्त्वं

... ..

—

... ..

... ..

गृह्णति । तत्रेत्युपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । तदेव कारणमक्षरयोजनया प्र-
कटयति—आश्रमा इति । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं गृह्येर-
न्नित्याशङ्क्याऽऽह—आश्रमेति । शूद्रान्व्यावर्त्य श्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा
इति विशेषणम् । श्रैविध्यमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा रैकोरयति—कथमित्यादिना । कार्यग्रह-
विषयत्वान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं कारणग्रहविषयत्वात् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति
ब्रह्मव्यम् । एवं पूर्वार्थं व्याख्यायोत्तरार्थं व्याकरोति—उपासनेति । कर्मोपदेशस्यापि
तदर्थत्वमाह—कर्माणि चेति । व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—न चेति । वैदेनोपास-
नाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—सन्मार्गगा
इति । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा कर्माणि चेति पूर्वेण संबन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न
भवतीति प्रतिषेधान्मन्दमध्यमर्हद्विषयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह—यन्मनसेति ।
अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा संभवतीत्याह—
तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वाद्द्वैपात्मदर्शनं सम्पद्दर्शनं तद्ब्रह्म-
त्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदो-
षास्पदत्वात्कथं स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपि-
लक्षणादबुद्धिर्हतादिदृष्टानुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष पर-
मार्थो नान्यथेति तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं
द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं
विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादा-
त्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिः । एवं रागद्वे-
षादिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्पद्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविविधविरोधाभावेऽपि मनान्तरविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां
भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह—स्वसिद्धान्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां
करोति—शास्त्रेति । तद्ब्रह्मत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्यन्ते । द्वैतदर्शनस्य

१ ज. 'तत्राप्युग' । २ क. 'तदेव' । ३ ज. 'स्फोटयति' । ४ घ. 'उ. ज. 'बर्तात' । ज.
'वर्तात' । ५ ग. 'ज. 'वेदना' । ६ घ. 'देवता' । ७ ज. 'नां च क' । ८ क. 'एषां वि' ।
९ क. 'यं वि' । १० घ. 'दादि' । ११ घ. 'नग्र' । १२ क. 'कना' । १३ क. 'य.
॥ १० ॥ अ' ।

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाचोयुक्तिरित्या-
 शङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह—अद्वैतमिति । मिथ्यामूतेन द्वैतेनाद्वै-
 तस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेर्न तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति
 मत्वाऽऽह—तेषामिति । द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोच-
 रीभूतम् । तच्च संप्रतिपन्नद्वैतवन्मध्येत्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्योऽङ्को
 भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेधं प्रश्नं करोति—केनेति । श्लोकाक्षरणामर्भमानज्ञानो हेतु-
 माह—उच्यते इति । द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह—एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्या-
 द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणाद्भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्सत्यमित्यवधारणा-
 द्वाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेरविरुद्धमित्यथैव युक्ति-
 माह—उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति—स्वचित्तेति । सुषुप्त्या-
 दवस्थायां स्वकीयचित्तस्पर्शनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे मति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं
 सिद्धम् । ततश्च स्वर्गवज्जाग्रद्वेदानामुत्पत्तिदर्शनादिभ्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्यं न च कारणं
 तत्कार्यप्रतिभामैविरुध्यते । कार्यस्य वापारम्भगमाप्रत्याकारणातिरेकेणामात्रादि-
 त्यर्थः । तेषामित्यादिभागं विभजते—द्वैतिनां त्विति । परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोध-
 माशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव संप्रतिषेधोऽस्मिच्छ्यायसिद्धेर्न
 तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः मत्ताह—एदि चेति । भ्रान्तिभूतद्वैतदर्शनेरद्वैतदर्-
 शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येवदृष्टान्तेनोपपादयति—यथेत्यादिना । कार्यकारणभू-
 तयोर्द्वैताद्वैतयोर्विरोधे सिद्धे कश्चित्माह—ननु इति । अद्वैतिनां द्वैतिनां च प्राति-
 स्थित्यवस्थापर्यालोचनानो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति कश्चित्मुपमंहरति—
 तेनेति ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मय्यनाममृतं ब्रजेत् ॥ १९ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतस्यैतन्नान्यथाऽजं मयि न स्थान्दम्यन्विनाय-

१४ 'द्वैत' । १५ 'द्वैत' । १६ 'द्वैत' । १७ 'द्वैत' । १८ 'द्वैत' । १९ 'द्वैत' । २० 'द्वैत' । २१ 'द्वैत' । २२ 'द्वैत' । २३ 'द्वैत' । २४ 'द्वैत' । २५ 'द्वैत' । २६ 'द्वैत' । २७ 'द्वैत' । २८ 'द्वैत' । २९ 'द्वैत' । ३० 'द्वैत' । ३१ 'द्वैत' । ३२ 'द्वैत' । ३३ 'द्वैत' । ३४ 'द्वैत' । ३५ 'द्वैत' । ३६ 'द्वैत' । ३७ 'द्वैत' । ३८ 'द्वैत' । ३९ 'द्वैत' । ४० 'द्वैत' । ४१ 'द्वैत' । ४२ 'द्वैत' । ४३ 'द्वैत' । ४४ 'द्वैत' । ४५ 'द्वैत' । ४६ 'द्वैत' । ४७ 'द्वैत' । ४८ 'द्वैत' । ४९ 'द्वैत' । ५० 'द्वैत' । ५१ 'द्वैत' । ५२ 'द्वैत' । ५३ 'द्वैत' । ५४ 'द्वैत' । ५५ 'द्वैत' । ५६ 'द्वैत' । ५७ 'द्वैत' । ५८ 'द्वैत' । ५९ 'द्वैत' । ६० 'द्वैत' । ६१ 'द्वैत' । ६२ 'द्वैत' । ६३ 'द्वैत' । ६४ 'द्वैत' । ६५ 'द्वैत' । ६६ 'द्वैत' । ६७ 'द्वैत' । ६८ 'द्वैत' । ६९ 'द्वैत' । ७० 'द्वैत' । ७१ 'द्वैत' । ७२ 'द्वैत' । ७३ 'द्वैत' । ७४ 'द्वैत' । ७५ 'द्वैत' । ७६ 'द्वैत' । ७७ 'द्वैत' । ७८ 'द्वैत' । ७९ 'द्वैत' । ८० 'द्वैत' । ८१ 'द्वैत' । ८२ 'द्वैत' । ८३ 'द्वैत' । ८४ 'द्वैत' । ८५ 'द्वैत' । ८६ 'द्वैत' । ८७ 'द्वैत' । ८८ 'द्वैत' । ८९ 'द्वैत' । ९० 'द्वैत' । ९१ 'द्वैत' । ९२ 'द्वैत' । ९३ 'द्वैत' । ९४ 'द्वैत' । ९५ 'द्वैत' । ९६ 'द्वैत' । ९७ 'द्वैत' । ९८ 'द्वैत' । ९९ 'द्वैत' । १०० 'द्वैत' ।

स्वस्य परमार्थत एव जानिमुत्पत्तिं ये स्वयूथ्याः स्वी कुर्वन्नीत्यर्थः । जानस्य हि
 मृतो मृत्युरिति न्यायेन दूषयति—तेषामिति । अजातो हीत्याद्यशराप्युक्तेऽर्थे योज-
 यति—स चेति ॥ २० ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

यस्माच्च भवत्वमृतं भैर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः
 स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अप्रेरिवौ-
 प्यस्य ॥ २१ ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति—न भवतीति । तत्र
 पूर्वार्थं हेतुत्वेन व्यापदं—यस्मादिति । उत्तरार्थं हेतुत्वत्त्वेन योजयति—तत इति ।
 यथाऽग्नेः स्वभावभूर्नस्योऽप्यगत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यथापि स्वभावस्यान्य-
 थात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो
 जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव ।
 कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतैः स कथं स्थास्यति
 निश्चलोऽमृतस्वभाववैतया न कथंचित्स्थास्यत्यात्मजातिवादिनः सर्व-
 दाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मत्तपम् । अतोऽनिर्मोक्षमसङ्ग ईत्यभि-
 प्रायः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तरमृतमपि कार्याकारणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमि-
 ष्यति । ततो रूपभेदाद्भूयैवमविरुद्धमिति तत्राऽऽह—स्वभावेनेति । पूर्वार्थं साप्या-
 हारं योजयति—यस्येति । प्रागवस्थायापि कारणमैव कार्याकारेण जन्मयोभ्यनया
 मर्त्यत्वावगमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेर्यादाङ्ग
 कृतकेन मर्त्यविलयेन मृतैस्तस्य वादिनः स कारणामृतो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्ते-

१ ख. य. उ. ज. 'मृत्युर्था' । २ क. 'मृत्युर्था' । ३ ख. 'या' । य. 'त' । ४ ख. 'तुने स्त' ।
 ५ ख. 'भावः स्व' । ६ क. 'हे—तस्मा' । ७ ख. 'तुत्वेन' । ८ क. 'तस्मैऽन्य' । ९ ख. 'ज. हा.
 'त. स्व' । १० ज. 'मृतो मृ' । ११ ख. य. ज. 'स्य भा' । १२ उ. 'स्व सभा' । १३ ख.
 'तः सन्वर्था' । १४ ख. य. ज. हा. 'वरुणा' । १५ ख. य. उ. ज. 'एति मृतः' । १६ ख. उ.
 ५. य. हा. 'यतः' । १७ ख. हा. 'तस्मै' । १८ ख. 'तस्मै' ।

वादे श्रुतिपदानाममृजतामवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारवित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति— भूतैत इति । माया ह्येषा मया सृष्ट्यादिवत्तत्तेजोऽमृजतेति श्रुतिः । सधं त्यच्चाभव-दिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति वत् । न च सत्यत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन मायामर्थां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुहूर्त्तये संप्र-त्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । अग्निर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्निशब्द-प्रयोगेऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं बह्विप्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिपातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति—नेत्यादिना । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि फलाभावात् तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह—निष्प्रयोजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्र-सिद्धत्वमेव स्पष्टयति—अविद्येति । गौणी स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्या नागरे घटा-दिसृष्टिः सर्वाऽप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः संभवति । तथा भूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासंभवात्तदति-रेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालोचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुतिमनु-कूलयति—सवाद्येति । सृष्टेरविधौ विद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्यो-त्तरार्थं विभजते—तस्मादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह—तदेवेति ॥ २३ ॥

नेह नानेति चाऽऽम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ॥

अजायमानो बहुया मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह—यदि हि भूतैत एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तद्भावप्रदर्शनार्थमाप्तायो न स्यात् । अस्ति च “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” इत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिषेधार्था कल्पिताना सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवन् । “इन्द्रो

१ ग. ज. 'मज्ज' । २ ग. झ. 'रोधय' । ३ ज. 'त इ' । ४ घ. 'ए नृणां' । ५ क. 'नि ।
एन । न । ६ ग. घ. 'कमेवैव' । ७ क. 'एवे वार्दने' । ८ क. 'दोलेऽप्य' । ९ ज. 'या म' ।
१० क. 'सिद्धेत्' । ग. घ. झ. 'सिद्धेदभिमनये' । छ. 'सिद्धेत्' । तस्मिन्मये । ज. 'सिद्धेत्' । तस्मिन्मये ।
११ ग. 'व स्तुष्टव' । १२ घ. 'सिद्धे' । १३ घ. 'एदरेव यदि सृष्टिः स' । १४ ग. घ. द. छ.
ज. 'तस्य स्व' । १५ क. घ. ज. 'दयां वि' । १६ क. 'त ए' । १७ छ. घ. द. ज. 'अर्थ
भावा' । १८ घ. 'सिद्धे इ' ।

वाच्यम् । तथा च संभूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथ-
मित्याशङ्क्याऽऽह—एवं हीति । कामचारैकामवादेकामभसैणादिलक्षणस्वाभाविकप्रवृत्ति-
रूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादिकले तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्च-
यफलं कामारूपाशुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुर-
विद्येति ध्रुवणात् । संभूत्याऽमृतमश्नुत इति च संभूतेरमृतत्वफलाभिलाषात्कथं समुच्चय-
फलं मृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । यतो न समुच्चयान्मृत्युममृतत्वं
घटते तस्य विद्ययाऽमृतमश्नुत इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणाऽविद्याऽ-
विद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसंभवादित्यर्थः । यद्यवि-
द्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समु-
च्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः संभवती-
त्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । नान्तरीयकत्वमवश्यंभावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्प-
त्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह—अत इति । अन्यार्थत्वं
समुच्चयस्याशुद्धिस्यहेतुत्वं तच्चेदित्ये किमित्यपवादस्तत्राऽऽह—यद्यपीति । तथाऽप्य-
तन्निष्ठत्वात्परमार्थमृतत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्ना-
द्यभागविभजनमुपसंहरति—अत एवेति । को न्वेनं जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमा-
चक्षणां द्वितीयार्थे विभजते—एवं मायेत्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—
न हीति । न कश्चिदनं जनयेदिति कारणं प्रतिपिध्यत इति संबन्धः । प्रथमार्थे किंशब्दे
दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—को न्वाति । असरार्थमुक्त्वा
द्वितीयार्थस्य तात्पर्यमाह—अविद्येति । ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितुं
कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह—नष्टस्येति । जीवस्य जनयितृकार-
णाभावे प्रमाणमाह—नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति—
न यभूवेति ॥ २९ ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहनुते यतः ।

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

१. 'रथा' । २ ग. घ. झ. 'दम' । ३ छ. 'क्षणस्वा' । ४ घ. 'कामविद्धि' । ५.
'तत्त्वम्' । ६ घ. ङ. ज. 'त्यत्राविद्या नि' । ७ ङ. 'ते । अपेक्षितम्' । ८ ङ.
ग. झ. 'विद्यया स' । ९ ग. झ. 'विद्यया स' । १० छ. 'ज्ज्वायं स' । ११ ङ.
'स. अन्यदार्थ' । १२ ङ. छ. 'दिसंते' । १३ ग. 'नेरमित' । १४ ङ. 'संनुत' ।
१५ ज. ' ' । १६ ङ. 'देवं ज' । १७ घ. ज. 'बोन्देति' । ग. छ. 'बोन्दि-

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १३७

ख्यातं विशेषजातं निहनुते पङ्कप्रक्षालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याकरोति—उपायस्येति । द्वे वाचेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायितामप्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनाभिमतेस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशङ्का या सा मा भूदित्यशेषैविशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मरूपनिर्वाणार्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्यैष सदैकरूपत्वात्कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे—ततश्चेति । समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्चयादारोपितस्य पराधिष्ठानातिरेकेणासत्त्ववद्दुपायस्य मूर्तादेरुपेयाद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवान्योपेक्षामन्तरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकाशी भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्रयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत् । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह । तत्रैतत्स्यात्सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथै सतो मायाविनो मायया जन्मकौर्यम् । एवं जगतो जन्मकार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पर्द्धमवगमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणान्मायानिमित्तस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अथ वा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तयाऽग्राह्यस्यापि सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवानस्याऽऽत्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसद्मजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरो-

१ क. ट. 'विपद्य' । २ ग. ट. 'दश' । ३ श. 'दस्य प्र' । ४ घ. घ. श. 'परा' । ५ ग. ट. श. 'दह' । ६ श. 'स्य सर्वस्य च' । ७ ह. 'दि । दत्तारतो' । ८ ल. 'त्रिपद्य' । ९ क. ट. ह. ' । १० क. 'बाधि भ' । ११ ट. 'तस्योपा' । १२ ट. 'निषका' । १३ ट. 'दत्तारतो' । १४ क. 'वा हि विदनासत्कारणमिति' । १५ क. 'कार्यं म' । १६ घ. ट. 'क. ट. 'जन्मना' । १७ क. 'दनेव' । १८ क. 'नो व' । १९ घ. 'कार्यं व' ।

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म
युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते
तस्माद्देवासद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिः । असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—असत् इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तमाह—बन्धयेति । पूर्वार्थं व्याकरोमि—असद्वादिनामिति । असतो निःस्व-
रूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह—
अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्थं व्याकुरुष्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति ।
सद्वादो मायया संभवति । असद्वादस्तु तथाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्नुपसंहरति—
तस्मादिति । कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परामृश्यते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां विकल्पितः
सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्नेत्रं मर्नः परमार्थविज्ञप्त्याऽऽत्मरूपेणा-
वेक्ष्यमाणं सद्वाद्वाग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वा-
मिव सर्पः । तथा तद्देव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत-
इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति—यथेति । सत् एव मायया जन्मेत्य-
युक्तम् । अवस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारादिति श्लोकव्यावर्त्य चोद्यमु-
त्पापयति—कथमिति । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदिति सदृष्टान्तमुत्तरमाह—
उच्यत इति । मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं
व्याचष्टे—ग्राह्येति । दाष्टान्तिकमाह—तथेत्यादिना । भावाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तु-
भूतमिति द्योतयितुमिष्टेत्युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

१ ड. ज. 'दिनां तु अस' । २ क. 'दस' । ३ घ. 'द्वारा दू' । ४ घ. 'पत्रा ह' । ५ छ. ज. 'तो वा' । ६ घ. 'द्वये' । ७ ड. ज. 'वं पारमार्थ्यविदृष्टपात्म' । ८ घ. 'नः पारमार्थ्यविदृ-
ष्टपात्म' । ९ घ. 'वेदृष्टपात्म' । १० ग. छ. 'स्वै क' । ११ ग. घ. 'स्पन्दितम' । १२ घ. 'योतितामि' ।

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहम् ॥ ३२ ॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्यमात्मसत्यं मृत्तिकावत् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्वयबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन संकल्प्याभावतया न संकल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्कालेऽमनस्ताममनोभावं याति ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति—आत्मेति । समाधिस्वापयोरननुभवोऽपि मनसः स्वरूपेण नित्यत्वात्तमनस्त्वमित्याक्षिपति—कथमिति । संकल्पो हि मनसो व्यावहारिकं रूपम् । संकल्पश्च संकल्प्यापेक्षत्वात्तदभावे न भवति । सर्वमात्मैवेत्यवगमे च संकल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—उच्यत इति । तस्यैव सत्यत्वे दृष्टान्तमाह—मृत्तिकावदिति । यथा घटशरावादिष्वसत्येषु मृत्तिकाभाषमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथैवानात्मस्वसत्येष्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेवकारस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुषङ्गादित्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह—वाचारम्भणमिति । अशिशैष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । तेन तत्त्वज्ञानेनाऽऽत्मातिरिक्तार्थाभावे निश्चिते संकल्पविषयामावनिर्धारणया संकल्पामावे दृष्टान्तमाह—दाह्येति । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा संकल्प्याभावे संकल्पो निरवकाशः स्यादित्यर्थः । संकल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह—यदेति ॥ ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयामिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

यद्यसदिदं द्वैतं केनैव स्वमजसमा(जया)त्मतत्त्वं विबुध्यते इति । उच्यते । अजं सर्वकल्पनावर्जितवत् एवानं ज्ञानं इक्षिमाम्ब्रं ज्ञेयेन परमार्थ-
ब्रह्मणा प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विद्वानुवि-

६. 'रवे'
७. 'दत्त'
१९. 'म'
२०. 'द'
२१. 'न सन'

१. 'मनुष्ये' । २. 'भारतना' । ३. 'दृष्टान्ते' । ४. 'दत्त'
५. 'दत्त' । ६. 'दत्त' । ७. 'मनीषा' । ८. 'दत्त'
९. 'दत्त' । १०. 'दत्त' । ११. 'दत्त' । १२. 'दत्त'
१३. 'दत्त' । १४. 'दत्त' । १५. 'दत्त' । १६. 'दत्त' । १७. 'दत्त' । १८. 'दत्त' । १९. 'दत्त' । २०. 'दत्त' । २१. 'दत्त' । २२. 'दत्त' । २३. 'दत्त' । २४. 'दत्त' । २५. 'दत्त' । २६. 'दत्त' । २७. 'दत्त' । २८. 'दत्त' । २९. 'दत्त' । ३०. 'दत्त' । ३१. 'दत्त' । ३२. 'दत्त' । ३३. 'दत्त' । ३४. 'दत्त' । ३५. 'दत्त' । ३६. 'दत्त' । ३७. 'दत्त' । ३८. 'दत्त' । ३९. 'दत्त' । ४०. 'दत्त' । ४१. 'दत्त' । ४२. 'दत्त' । ४३. 'दत्त' । ४४. 'दत्त' । ४५. 'दत्त' । ४६. 'दत्त' । ४७. 'दत्त' । ४८. 'दत्त' । ४९. 'दत्त' । ५०. 'दत्त' । ५१. 'दत्त' । ५२. 'दत्त' । ५३. 'दत्त' । ५४. 'दत्त' । ५५. 'दत्त' । ५६. 'दत्त' । ५७. 'दत्त' । ५८. 'दत्त' । ५९. 'दत्त' । ६०. 'दत्त' । ६१. 'दत्त' । ६२. 'दत्त' । ६३. 'दत्त' । ६४. 'दत्त' । ६५. 'दत्त' । ६६. 'दत्त' । ६७. 'दत्त' । ६८. 'दत्त' । ६९. 'दत्त' । ७०. 'दत्त' । ७१. 'दत्त' । ७२. 'दत्त' । ७३. 'दत्त' । ७४. 'दत्त' । ७५. 'दत्त' । ७६. 'दत्त' । ७७. 'दत्त' । ७८. 'दत्त' । ७९. 'दत्त' । ८०. 'दत्त' । ८१. 'दत्त' । ८२. 'दत्त' । ८३. 'दत्त' । ८४. 'दत्त' । ८५. 'दत्त' । ८६. 'दत्त' । ८७. 'दत्त' । ८८. 'दत्त' । ८९. 'दत्त' । ९०. 'दत्त' । ९१. 'दत्त' । ९२. 'दत्त' । ९३. 'दत्त' । ९४. 'दत्त' । ९५. 'दत्त' । ९६. 'दत्त' । ९७. 'दत्त' । ९८. 'दत्त' । ९९. 'दत्त' । १००. 'दत्त' ।

त्मसत्यानुबोधहुताशविष्णुष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव
प्रशान्तसर्वकेशरजसः स्वतैश्चः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः
स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्न परोक्षं किं तु तृप्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च प्रकृतज्ञान-
फलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रसङ्गं प्रकरोति—निगृहीतस्येति । न तस्य
विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—सुषुप्त इति । श्लोकाक्षराणि व्याक्तुं
वृत्तं कीर्तयति—आत्मेति । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तानुबोधेन सम्यग्ज्ञानेन बाह्यस्य
विषयस्य संकल्पस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासंभवे च मनः संकल्पमकुर्वत्प्रशान्तं
निरुद्धं चै प्रभवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—निरिन्ध-
नेति । निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति—
एवं चेति । एवं वृत्तमनूय पादत्रयस्यार्थमाह—तस्येति । एवं विषयाभावेनेति यावत् ।
आत्मसत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्य-
क्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह—नन्विति ।
निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति संचन्वः । विशेषप्रत्ययाभावेर्था निरोधे स्वापे च
विशेषाभावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारं प्रीतिद्वे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वे-
नावतारयति—अत्रेति । निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य मुज्ञानत्वात् तत्र
ज्ञातव्यमस्तोर्युक्तं प्रत्याह—नैवमिति । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्तभ्रमं
व्यावर्तयितुं तमोविशेषणम् । अन्तर्ज्ञाना गुप्तं अनेकानर्थफलानां प्रवृत्तीनां धीनमूना
वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो
व्याख्यातः स एव हुताशोऽस्तिस्तेन विष्णुष्टान्दविद्यादीन्यनेकैरनर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि
यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं, प्रकर्षेण शान्तं सर्वकेशात्मकं रजो यस्येति तस्यैव
विशेषणान्तरम् । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यथोक्तस्य प्रचारस्य
सुषुप्तप्रचारविसृष्टस्य दुर्ज्ञानत्वे दिवने फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

प्रचारभेदे हेतुषु । लीयते सुषुप्ते हि यस्मात्प्रवृत्तिभिरविद्यादिप्र-

१. अ. 'दातव्यं' । २. अ. 'तच्छर' । ३. अ. 'तद्द्वयव्यवस्थ' । ४. अ. अ. 'द्वय' । ५. अ. अ. 'स्य परो' । ६. अ. 'वेति द्व' । ७. अ. 'प्रतिदिदि' । ८. अ. अ. 'विज्ञान' ।
९. अ. 'सा भवति अ' । १०. अ. 'व द्व' । ११. अ. अ. 'वर्थ' । १२. अ. 'दुर्मि' ।
१३. अ. अ. अ. 'दे हि' । १४. अ. 'दुर्ने' ।

रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्त्वानुबोधेन निरुद्धा ।
यतोऽजमत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा । स्वाप्तात्प्र-
बुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मनाऽतोऽस्वप्नम् । अमबोधकृते ह्यस्य नाम-
रूपे मबोधाय ते रज्जुसर्पवद्विनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते
वा न केनचित्प्रकारेणेत्यनामरूपरूपकं च तत् । “यतो वाचो निवर्तन्ते”
इत्यादिश्रुतेः । किं च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भास्वरूपग्रहणा-
न्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी
तमथाविद्यालक्षणं सदाऽप्रभौतत्वे कारणं तदभावात्तित्यचेतन्मैर्भास्वरूप-
त्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति
सर्वज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविध उपचरणमुपचारः कर्तव्यः । यथाऽन्ये-
षामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व-
भावत्वाद्ब्रह्मणः कथंचनं न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकीरान्तरेण निरूपयति—अजमित्यादिना । न च तस्मिन्निरू-
पाधिके ब्रह्मणि ज्ञाने कर्तव्यरोपः संभवतीत्याह—नेति । अन्तर्मुपपादयति—
जन्मेति । किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादनन्तमुपपाद्यते तदाह—अविद्येति । कुत-
स्तर्हि तन्नित्योऽनन्तवसिद्धिस्तथाऽऽह—सा चेति । निमित्तान्नित्यताऽनन्तवसि-
द्धेर्युक्तमनिद्रत्वं निद्राशब्देनाविद्याभिर्भासादित्याह—अत एवेति । विशेषणान्तरं
साधयति—अविद्यालक्षणेति । उत्तरविशेषेणैतद्वयं विवृणोति—अमबोधेति ।
ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह—यत् इति । विशेषणान्तरमाह—किं चेति ।
सदाभिर्भास्वत्वे हेतुमाह—अग्रहणेति । जीवे ह्युपाधिस्थेऽहंरूपग्रहणानुदये तिरोभावः
न्यथाग्रहणोदये चाऽऽविर्भावो भवति तदभावाद्ब्रह्मण्येवमेव सदा ब्रह्मत्वार्थः ।
दिशः । अग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि
ने चाऽऽह—ग्रहणेति । यथा सविश्वेक्षया रात्र्यहनी न
तु वा ब्रह्म्येने तथा ब्रह्मण्यभावात्प्रचनया ग्रहणाग्रहणे न

१. 'तोऽन्येऽन्त-
२. 'अजमे
३. 'ब्रह्मणः ।
४. 'विश्वे'
५. 'ब्रह्म रि'
६. ' ११

उपग्रहणं । २. ब. 'दिशा । ३. ब.
' १. ०. ४. 'दि । ५. रि । ६. ०. ७.
' ११. ८. ९. 'वि । १०. ११. १२. १३.
' १४. १५. १६. ' १७. १८. १९. २०. २१.
' २२. २३. २४. ' २५. २६. २७. २८. २९.
' ३०. ३१. ३२. ' ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

तोपकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलिनशांकरभाष्यसमेता । १४७

।ति—यस्मादिति । अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति
।माधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगन्त-
यम् । अत एवेत्युक्तं स्फुटयति—विक्रियेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तमतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि
ग्रहो ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि
विक्रियो तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तद्व्यभिह ब्रह्मणि
संभवति । विकारहेतोरन्यस्याभावाच्चिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानो-
पादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न संभ-
वति यत्रात्मनस्त्वात्कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । यद्देवाऽऽत्मसत्यानु-
बोधो जातस्तद्देवाऽऽत्मसंस्थं विषयाभावाद्गन्धुष्णवदात्मन्येव स्थितं
ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्यमापन्नं भवति ।
यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समगतां गतमितीदं तदु-
पपत्तितः शास्त्रतथोक्तमुपसंदिषते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादा-
त्मसत्यानुबोधात्कार्पण्यविषयमन्यत् । “यो वा एतदक्षरं मार्ग्यविदि-
त्वाऽस्माद्धोकार्पति स कृपणः” इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वं कृतकृत्यो
ब्रह्मणो भवतीत्येति ॥ ३८ ॥

... ॥ १६ ॥
... ॥ १७ ॥
... ॥ १८ ॥
... ॥ १९ ॥
... ॥ २० ॥
... ॥ २१ ॥
... ॥ २२ ॥
... ॥ २३ ॥
... ॥ २४ ॥
... ॥ २५ ॥
... ॥ २६ ॥
... ॥ २७ ॥
... ॥ २८ ॥
... ॥ २९ ॥
... ॥ ३० ॥

... ॥ ३१ ॥
... ॥ ३२ ॥
... ॥ ३३ ॥
... ॥ ३४ ॥
... ॥ ३५ ॥
... ॥ ३६ ॥
... ॥ ३७ ॥
... ॥ ३८ ॥
... ॥ ३९ ॥
... ॥ ४० ॥
... ॥ ४१ ॥
... ॥ ४२ ॥
... ॥ ४३ ॥
... ॥ ४४ ॥
... ॥ ४५ ॥
... ॥ ४६ ॥
... ॥ ४७ ॥
... ॥ ४८ ॥
... ॥ ४९ ॥
... ॥ ५० ॥

... ॥ ५१ ॥
... ॥ ५२ ॥
... ॥ ५३ ॥
... ॥ ५४ ॥
... ॥ ५५ ॥
... ॥ ५६ ॥
... ॥ ५७ ॥
... ॥ ५८ ॥
... ॥ ५९ ॥
... ॥ ६० ॥
... ॥ ६१ ॥
... ॥ ६२ ॥
... ॥ ६३ ॥
... ॥ ६४ ॥
... ॥ ६५ ॥
... ॥ ६६ ॥
... ॥ ६७ ॥
... ॥ ६८ ॥
... ॥ ६९ ॥
... ॥ ७० ॥

र्तयति—वेदान्तेति । कैस्तेर्हि यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
आत्मेति । उत्तरार्थं विभजते—योगिन इति । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्य-
स्माकं न हृदयतीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्धिम्यतीत्यर्थः । अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं
मिथ्याज्ञानवशाद्भयनिमित्तं पश्यन्तीत्याह—सर्वेति । भयदर्शित्वं विशदयति—
अभयेति ॥ ३९ ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिना(णां)म् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेवं मन इन्द्रि-
यादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षारूपा
चाक्षेया शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथंचने-
त्यवोचाम । ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्य-
दात्मव्यतिरिक्तामात्मसंबन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां
मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । किं च दुःखक्षयोऽपि । न
द्यात्मसंबन्धिनि मनसि प्रचलिते दुःखक्षयोऽस्त्यविवेकिनाम् । किं चाऽऽ-
त्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयाऽपि मोक्षारूपा शान्ति-
स्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिकलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरो-
धाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति—मनस इति । अभयमित्यरोपभयनिवृत्तिसार्पेनमात्मदर्श-
नमुच्यते । सर्वयोगिना(णां) सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिशुद्धिमत्रामित्यर्थः ।
मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूय तत्फलं कैवल्यं कथयति—दुःखेति । श्लोकस्य विषयं
पारंदिनष्टि—येषामिति । अभयं भयराहित्यमसंप्राप्तात्मवृत्तित्यर्थः । उक्तलक्षणा
शान्तिनिर्निश्चयानन्दाभिद्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां
जीवन्मुक्तानां मुक्तेः मिद्वयः साधनापेक्षेत्याह—नान्यापत्तेति । तत्र वाक्यो-
पक्रमननुकूलयति—नेत्यादिना । उत्तमेषु ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तान-
धिकारिणोऽवधारयति—ये त्विति । योगिनः मूढानुष्टायिनस्तदनुष्ठानादेव सन्मार्ग-

१ म. न शरटी । २ ख. वा । ३ ज. 'स्तेन च' । ४ क. 'व सर्वे म' । ५ ग. 'हृदया
ला' । ६ ख. 'बन्धे व' । ७ ख. 'त्रि तेषां श्लेषकत्वात् ह मरण एति ते' । ८ ग. 'मरेति' । ९ ख.
'मरो' । १० घ. 'मरणे वि' । ११ ख. 'यत्नेव' । १२ 'दृष्टिकलं म' । १३ क. 'न म' ।
१४ घ. 'धन्याम्' । १५ ख. 'नो व' । १६ ज. 'द्वि' । १७ ग. 'नेते' । १८ ख. 'रिदिति' ।
१९ ग. घ. 'निर्वचति' । २० ख. 'वरेण्य' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १५१

माणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिर्साफल्यानुपपत्तेरित्याह—उपायेनेति । प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानार्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—किमिति । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुतिष्ठतो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह—नेत्युच्यत इति । तृतीयपादं व्याचष्टे—किं चेति । लीयते स्थानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—सुप्तसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विमुक्तं मनो निवर्तयेद्वैराग्यभावेनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥ ४३ ॥

उपायेन निगृह्योपादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यैरूपमुपदिशति—दुःखमिति । ज्ञानाम्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति—अजमिति । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—कः स इति । तत्र पूर्वार्धं व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । वैराग्यभावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसंधानेनैवैतृण्यभावना । तथा कामभोगान्मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धं ज्ञानाम्यासविषयं व्याकरोति—अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

लये संवोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकपायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोर्गोचरेण लये मुपेक्षे लीनं संवोधयेन्मनः । आर्तभैविषेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तं च कामभोगेषु शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्मसंवोधितं विषयेभ्यश्च च्चावर्तितं नापि भोग्यापन्नमन्तरात्प्राप्तार्थं सकपायं सर्वार्थं बीजसंपुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि यन्मनः

१ ग. ज. 'साध्या' । २ क. श. 'तृति' । ३ ख. 'तृतीय' । ४ ल. 'अववदत्' । ५. ज. 'आव वदत्' । ६. ग. 'व्याख्येदित्' । ७. क. 'अज' । ८. 'सुप्त' । ९. ग. 'ने च ई' । १०. क. 'न च ई' । ११. क. 'सुप्त' । १२. ज. 'विषय' । १३. क. 'समयेन' । १४. क. 'सुप्त' । १५. क. 'अववदत्' । १६. क. 'सुप्त' ।

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमित्याह—
 नाऽऽस्वाद्येदिति । तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किं तु तस्यामवस्थायां सुखं यदुपल-
 भ्यते तदज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निःस्पृहः सन्भावयेदित्याह—
 निःसङ्ग इति । किं च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं
 तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा संप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्र-
 यत्नात्तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रैर्भोग्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह—
 निश्चरदिति । प्रथमपादाक्षराणि योजयति—समाधित्सत इति । तस्य समाध्यव-
 स्थायामिति शेषः । द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । निःस्पृहो
 यथोक्ते सुखेऽनुरागरहितः सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत्कल्पि-
 तत्वमित्येवमात्मिका तथा भावयेदिति संबन्धः । भावनाप्रकारमभिनयति—यदि-
 त्यादिना । प्रथमार्थस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति—ततोऽपीति । उत्तरार्थं
 विभनते—यदेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं
 सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरद्भवतीति संबन्धः । तद्यच्चित्तं बाह्यविष-
 याभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाम्यासादिना व्यावर्त्याऽऽत्मन्येव परस्मिन्नब्रह्मणि प्रयत्नतः
 संप्रज्ञातसमाधिबशादेकी कुर्यात् । असंप्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवाऽऽशाद्येदि-
 त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—चित्स्वरूपेति ॥ ४९ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

पर्याक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विष-
 येषु विक्षिप्यते, अनिङ्गनमचलं निर्वानंमदीपकैल्यम् । अनाभासं न केन-
 चित्कल्पितेन विषयभावेनावभासत इति । यदेवंशुभ्रणं चित्तं तदा
 निष्पन्नं ब्रह्मं ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्ये तत्राऽऽह—यदेति । विविधप्रतिबन्धविधूरं
 विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म संवन्नं भवतीत्यर्थः । अक्षराणि
 ध्याषष्टे—यथोक्तेनेत्यादिना । उपायो ज्ञानाम्यासादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो
 विमुक्तोक्तं न लीयते न निद्रापरवश्येन कारणान्तरात् गतमित्यर्थः । अत्र रागादि-

१ छ. स. म. प. २. छ. म. म. "विरल" । ३ छ. "विरल" । ४ छ. म. "विरल" ।
 ५ छ. म. "तदेति" । ६ छ. "विरल" । ७ छ. "विरल" । ८ छ. म. "विरल" । ९ छ. म. म.
 अ. "विरल" । १० छ. म. म. म. "विरल" । ११ छ. "विरल" । १२ छ. "विरल" । १३ छ.
 म. "विरल" । १४ छ. म. म. म. "विरल" ।

तृतीयप्रकरणम् ३] श्रेज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
 न कश्चित्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥
 एतत्तद्गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं
 इति प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सद् ॥

मनोनिग्रहादिर्मूलोहादिवत्सृष्टिरूपासना चोक्ता परमा-
 सर्वोऽप्ययं पृथुपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चि-
 र्थस्वरूपमतिप- कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः
 ज्जायते जीवः प्यास्यैकस्याऽऽत्मनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
 स्वभावतोऽज्जायतेऽस्य कारणं तस्माच्च कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वे-
 यस्माच्च विद्यमानां सत्त्वानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणु-
 पूपायत्वेनोक्तं च जायत इति ॥ ४८ ॥

मात्रमपि किञ्चिद्विन्दुभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रजका-
 इति श्रीपरमहंसशंकरभगवतः कुंतौ गौडपादीयभाष्य
 चा भागमशास्त्रविवरणेऽद्वैताख्यं तृतीयप्रकरण-
 भाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥
 ॐ तत्सद् ॥

उक्तानामुपादान- । परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरीत्याश-
 क्काऽऽह—न का धेदिति । तत्र हेतुमाह—संभवोऽस्येति । श्लोकाशाराणि
 व्याकर्तुं भूमिर्वा ब्रह्मस्य पारमार्थिकमत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह—मृदिति ।
 मार्थसत्यत्वंमित्यहोनां परमार्थत्वेऽद्वैतहानिरिति तत्राऽऽह—नेत्यादिना । तेषामव-
 यदुक्तं मनोनिग्रहाद- निवृत्तिरित्यादि न, व्यावहारिकमत्त्वानामपि ताप्रमितिहेतुत्वस्य प्रति-
 रमार्थत्वे कथमद्वैतमा- षः । उपादानां व्यावहारिकमत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं
 विभवदुपपत्तेरिति क- ह—परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति—कर्तेति । स्वभावतोऽमत्यं
 न स्यादिति तत्राऽऽ हेतुवन्तरमाह—अत्र इति । हेतुवन्तरमेव स्पष्टयति—यस्मा-
 हेतुकर्तव्यम् । तत्रैव

१. च. "ति" । २. च. "ति" । ३. च. "ति" । ४. च. "ति" । ५. च. "ति" । ६. च. "ति" । ७. च. "ति" । ८. च. "ति" । ९. च. "ति" । १०. च. "ति" । ११. च. "ति" । १२. च. "ति" । १३. च. "ति" । १४. च. "ति" । १५. च. "ति" । १६. च. "ति" । १७. च. "ति" । १८. च. "ति" । १९. च. "ति" । २०. च. "ति" । २१. च. "ति" । २२. च. "ति" । २३. च. "ति" । २४. च. "ति" । २५. च. "ति" । २६. च. "ति" । २७. च. "ति" । २८. च. "ति" । २९. च. "ति" । ३०. च. "ति" । ३१. च. "ति" । ३२. च. "ति" । ३३. च. "ति" । ३४. च. "ति" । ३५. च. "ति" । ३६. च. "ति" । ३७. च. "ति" । ३८. च. "ति" । ३९. च. "ति" । ४०. च. "ति" । ४१. च. "ति" । ४२. च. "ति" । ४३. च. "ति" । ४४. च. "ति" । ४५. च. "ति" । ४६. च. "ति" । ४७. च. "ति" । ४८. च. "ति" । ४९. च. "ति" । ५०. च. "ति" । ५१. च. "ति" । ५२. च. "ति" । ५३. च. "ति" । ५४. च. "ति" । ५५. च. "ति" । ५६. च. "ति" । ५७. च. "ति" । ५८. च. "ति" । ५९. च. "ति" । ६०. च. "ति" । ६१. च. "ति" । ६२. च. "ति" । ६३. च. "ति" । ६४. च. "ति" । ६५. च. "ति" । ६६. च. "ति" । ६७. च. "ति" । ६८. च. "ति" । ६९. च. "ति" । ७०. च. "ति" । ७१. च. "ति" । ७२. च. "ति" । ७३. च. "ति" । ७४. च. "ति" । ७५. च. "ति" । ७६. च. "ति" । ७७. च. "ति" । ७८. च. "ति" । ७९. च. "ति" । ८०. च. "ति" । ८१. च. "ति" । ८२. च. "ति" । ८३. च. "ति" । ८४. च. "ति" । ८५. च. "ति" । ८६. च. "ति" । ८७. च. "ति" । ८८. च. "ति" । ८९. च. "ति" । ९०. च. "ति" । ९१. च. "ति" । ९२. च. "ति" । ९३. च. "ति" । ९४. च. "ति" । ९५. च. "ति" । ९६. च. "ति" । ९७. च. "ति" । ९८. च. "ति" । ९९. च. "ति" । १००. च. "ति" ।

पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुखेन (ण) ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्याऽऽदावोकारोच्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवन्मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति—ज्ञानेति । पूर्वोत्तरप्रकरणसंबन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनूद्भवति—ओकारेति । अद्वैत इत्यद्वैतोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति—तस्येति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते । वैनाशिका नैरात्म्यवादिनः । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तकेशोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—केशेति । पातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिनानीते—तदिहेति । तदसम्बन्धदर्शनत्वमिति संबन्धः । आवीनन्यायो व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यत्नानित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि वैभिनारशङ्कानिर्वासित्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते । तथा तर्कनः संभावितस्याऽऽगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षमुत्पादान्तरापाकरणप्रपञ्चमन्तरेण पाक्षिकासम्बन्धत्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धिरूपसंहर्तव्येत्यलानशान्निदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो वीतः स नै भवतीत्यवीतः । अवीत एवाऽऽवीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् । प्रकरणस्य तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परामृदयते । किमित्यद्वैतरूपेणाऽऽचार्यो नमस्कारयते तत्राऽऽह—आचार्येति । अभिप्रेतार्थः द्वास्वस्याभिप्रेतं परिसमाप्तिस्तदर्थं विप्रनिश्चयादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य जडत्वाधिक्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमावाशेनेपदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादानुभवा द्रष्टव्या । बहुवचनमुपाधिरूपनभेदाभिप्रायम् । तेषामपि बिन्माश्रवं विशित्तोक्तम्—ज्ञानस्यैवेति । तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्मभिप्रेत्य तत्रो महदनुष्यत । तेनो भगवाननिप्रमशस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परममूलत्वं परमैर्भरस्येति भावः । ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिषेधे प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्कारयते तत्राऽऽह—उपदेष्टिनि ॥ १ ॥

१ ग. 'ताऽऽह—ओकारे' । २ व. ह. 'ने च यो' । ३ उ. 'वृत्ति' । ४ ज. 'न्यः । भवति' । ५ ह. 'न्यः । अविर्भवं' । ६ ज. 'व्यतिरेकस्य' । ७ व. 'तत्कृतके' । ८ उ. ह. 'व हं' । ९ ज. 'हः । वे' । १० व. उ. ह. 'ति च । ए' । ११ उ. 'वत्कृतक' । १२ व. 'देव न' । १३ ह. 'एवने' । १४ व. 'पि ति' । १५ व. 'नर इति' ।

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्या न सर्वे एव द्वैतिनः । यस्माद्भूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्यन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां विवादं तावद्बुदाहरति— भूतस्येति । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह—विवदन्त इति । प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति—कथमित्यादिना । एवकारार्थं हेतुमाह—यस्मादिति । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेण संबन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति—विवदन्त इति ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।

विवदन्तो ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादेवाऽऽत्मवदित्येवं वदन्नसद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथाऽभूतमविद्यमानमविद्यमानत्वाच्चैव जायते नृशविषाणवदित्येवं वदन्सांख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तां विरुद्धं वदन्तो द्वयो द्वैतिनोऽप्यन्तेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति—भूतमित्यादिना । श्लोकाक्षरव्याख्यामार्थमाकाङ्क्षां नितिपति—तैरिति । तथाऽऽद्यं पादमवतार्य व्याकरोति—उच्यते इति । द्वितीयपादं विमजने—तथेति । द्वितीयार्थं विमजने—विवदन्त इत्यादिना । सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्भवतु उत्पत्तेरनुववतिरित्याह—अर्थादिति ॥ ४ ॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्थमविवादं निवाचयत ॥ ५ ॥

सैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्विद्वत्सुमोदामहे केवलं न तैः सार्थं

१ अ. 'नतोऽदो' । २ अ. 'उ. ह. 'नतोऽदो' । ३ अ. 'उ. ह. 'नि. २२' । ४ अ. 'उ. 'नो भूतस्येति । ५ अ. 'विषेध' । ६ अ. 'दि. २२' । ७ अ. 'तत्त्व' । ८ अ. 'उ. 'उ. 'नो' । ९ अ. 'उ. 'उ. 'नो' । १० अ. 'उ. 'नो' ।

स्वभावेनामृतः सत्परमात्माहयो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति
तस्य कृत्रकेन समुच्चयानुष्ठानेनामृतो जीवो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः
स्यातुं पारयति । यत्कृत्रकं तदनेत्यमितिन्यायविरोधादित्याह—स्वभावेनेति । पुन-
रैक्यमाशङ्क्य प्रत्यादिशति—उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ < ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

यस्माद्धौकिव्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह—सम्यक्सिद्धिः
संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्य-
प्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति ।
तथैवे सां । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव यथाऽग्न्यादीनामुष्ण-
प्रकाशादिलक्षणा, सौऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च । तथा
सहजौऽऽत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा ।
अन्याऽपि या काचिदकृता केनचिन्न कृता यथाऽर्पा निम्नदेशगमनादि-
लक्षणा । अन्याऽपि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृति-
रिति विज्ञेया लोके । मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्ना-
न्यथा भवति किमुताजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्ना-
न्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावे न कथंचिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति—सांसिद्धि-
कीति । श्लोकाक्षराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह—यस्मादिति । तस्मा-
द्नाऽमृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति धोमना । कैमुतिकन्यायद्योत-
नार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं निमज्जे—काऽसावित्यादिना ।
साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं सांसिद्धिः । सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्ती सामग्रीसंपन्नानाम् ।
या काचित्स्वभावं न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः । प्राप्त-
सिद्धिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे प्रागुक्तं स्वसिद्धान्ते यत्कथं तदि-
दानीं किंपुनर्न्यायेन कथयति—मिथ्येति ॥ ९ ॥

१ घ. धर्मेवादिनो । २ क. कृत्रके । ३ ज. 'स्योऽनु' । ४ ग. घ. स. जीवो । ५ घ.
'इकस्य' । ६ घ. 'जाऽप्यकृ' । ७ घ. 'जा कृतका यथा । प्र' । ८ म. घा । ९ घ. क. 'सिद्धि-
स्त' । १० घ. 'व स्वा' । ११ ज. 'व या स्वा' । १२ घ. सा स्वा' । १३ ज. हा न । १४ म. 'जा
ए भाव' । १५ घ. 'पि वा' । १६ घ. 'पि वा' । १७ घ. घ. 'तिहेवा । १८ घ. 'क्षत्र' ।
१९ 'तीति भावः ॥ ९ ॥ घ. घ. क. ज. 'रति ॥ ९ ॥ १० क. घ. 'भावात्त्र' । ११ क.
'के वि' ।

वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुर्धर्माधर्मादिः । फलस्य च देहा-
दिसंघातस्य । एवं हेतुफलयोरितैरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिमत्त्वं सुवद्भि-
रेवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिपिद्धमित्यर्थः । न
हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलात्मता संभवति ॥ १४ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुत्तेन (ग) स्यापितं वस्तुनोऽन्यत्वमद्वैतवादिनाऽ-
न्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रुतं विद्वदनुभवानुसारित्वात्तेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह—
हेतोरिति । हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं
शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कष्टोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं द्वैतमैभिरूपितरूपम-
वस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यत्र स्थिति । तमाश्रित्य कार्यकारणात्म-
कस्य द्वैतस्य दूर्निर्ूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपारिणामत्वादादिमत्त्वमुदाहा-
नरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्यै कूटस्थस्य नित्यस्यै परिणामानुप-
सेमैवमित्याह—न हीति ॥ १४ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्येत इति । उच्यते । हेतुजन्मादेव फलादेतो-
र्जन्माभ्युपगम्येतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्जन्म
पितुः ॥ १५ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं सुवत्ता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिपिद्धमि-
त्युपपादितम् । संप्रति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न संभवतीत्याह—हेतोरित्यादिना ।
हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगम्येत्तद्विरुद्धमभ्युपगम्येने विरुद्धमित्येवमभूत्कं प्रकट-
ो—कथमित्यादिना । ईदृशत्वमेव विज्ञापयति—यथेति ॥ १५ ॥

संभवे हेतुफलयोरपितव्यः क्रमस्तथा ।

युगपत्संभवे यस्मात्संभव्यो विषाणवत् ॥ १६ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगम्येत्तदिति चेन्नन्यमे संभवे हेतुत्-

१. क. क. 'हेतुः' । २. क. 'हेतुः' । ३. क. 'हेतुः' । ४. क. 'हेतुः' । ५. क. 'हेतुः' ।
६. क. 'हेतुः' । ७. क. 'हेतुः' । ८. क. 'हेतुः' । ९. क. 'हेतुः' । १०. क. 'हेतुः' । ११. क. 'हेतुः' ।
१२. क. 'हेतुः' । १३. क. 'हेतुः' । १४. क. 'हेतुः' । १५. क. 'हेतुः' । १६. क. 'हेतुः' ।
१७. क. 'हेतुः' । १८. क. 'हेतुः' । १९. क. 'हेतुः' । २०. क. 'हेतुः' । २१. क. 'हेतुः' ।

वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुर्धर्माधर्मादिः । फलस्य च देहा-
दिसंघातस्य । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिमत्त्वं द्रुवद्भि-
रेवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न
हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलात्मता संभवति ॥ १४ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन(ण) रूपापितं वस्तुनोऽनन्यत्वमद्वैतवादिनाऽ-
भ्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुभवानुसारित्वात्तेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह—
हेतोरिति । हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं
शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कण्ठोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपम-
वस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तार्पर्यमाह—यत्र त्विति । तमाश्रित्य कार्यकारणात्म-
कस्य द्वैतस्य दर्शित्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपारेणामत्वादादिमत्त्वमुपादा-
नरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्यै कूटस्थस्य नित्यस्यै परिणामानुपप-
त्तेर्भवमित्याह—न हीति ॥ १४ ॥

इत्याऽऽह—न हीति । अन्यथा वेत्याधाराधेयभावादिकथनं हेतुफलयोग्योपपत्तेः सत्य-
यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सैत्तत्त्वसतोः शशविषाणयोः शशान्योन्यपेक्षया जन्यजनकत्वं
नोपपद्यते शशविषाणादिव्यपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलसिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

असंबन्धतादोषैर्णोपोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि
हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं
हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भावितः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्गृही-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा मवनीत्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रुते-
रसंभावितार्थं प्रामाण्यायोगाद्भवदयं पीर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह—यदीति । श्लोकाशराणि
योनयति—असंबन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

जशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।
एवं हि सर्वथा बुद्धेरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

अर्थतश्च शक्यते वक्तुमिति सन्धेयं मेयमनक्तिरपरिज्ञानं तत्रा-
विवेको गृह्यतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं स्वयंक्तः क्रमां हेतोः फलस्य
सिद्धिः फलाद्य हेतोः सिद्धिरिति तत्रानन्तर्पक्षगतस्य कोपो विप-
र्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारण-
भावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽर्थोऽन्य-
शदोपं श्रुतिर्वादिभिर्दुःखैः परिदीपित्यर्थः ॥ १९ ॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परमाश्रयान् । अत्राद्येदं पूर्वनि-
ष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह—असंज्ञिमिति । उक्त्याद्येव हेतुफलसिद्धौ तद्वि-
शेषमशक्यमित्यर्थं तल्लक्षणस्य तद्विषयित्वेऽन्यथा न ज्ञायते । हि न यदि क्रमस्य
निष्पन्नपूर्वसिद्धौ फलसिद्धौ तदा पूर्व फलसिद्धौ कार्यमिति प्रसिद्धा इति ।
तथा च प्रसिद्धा इति तद्विषयस्येत्याह—यदीति । अत्रोक्तस्य पूर्वनिष्पन्नमिति

१ क. 'हेतुः' । २ क. 'हेतुः' । ३ क. 'हेतुः' । ४ क. 'हेतुः' । ५ क. 'हेतुः' । ६ क. 'हेतुः' । ७ क. 'हेतुः' । ८ क. 'हेतुः' । ९ क. 'हेतुः' । १० क. 'हेतुः' । ११ क. 'हेतुः' । १२ क. 'हेतुः' । १३ क. 'हेतुः' । १४ क. 'हेतुः' । १५ क. 'हेतुः' । १६ क. 'हेतुः' । १७ क. 'हेतुः' । १८ क. 'हेतुः' । १९ क. 'हेतुः' । २० क. 'हेतुः' । २१ क. 'हेतुः' । २२ क. 'हेतुः' । २३ क. 'हेतुः' । २४ क. 'हेतुः' । २५ क. 'हेतुः' । २६ क. 'हेतुः' । २७ क. 'हेतुः' । २८ क. 'हेतुः' । २९ क. 'हेतुः' । ३० क. 'हेतुः' । ३१ क. 'हेतुः' । ३२ क. 'हेतुः' । ३३ क. 'हेतुः' । ३४ क. 'हेतुः' । ३५ क. 'हेतुः' । ३६ क. 'हेतुः' । ३७ क. 'हेतुः' । ३८ क. 'हेतुः' । ३९ क. 'हेतुः' । ४० क. 'हेतुः' । ४१ क. 'हेतुः' । ४२ क. 'हेतुः' । ४३ क. 'हेतुः' । ४४ क. 'हेतुः' । ४५ क. 'हेतुः' । ४६ क. 'हेतुः' । ४७ क. 'हेतुः' । ४८ क. 'हेतुः' । ४९ क. 'हेतुः' । ५० क. 'हेतुः' । ५१ क. 'हेतुः' । ५२ क. 'हेतुः' । ५३ क. 'हेतुः' । ५४ क. 'हेतुः' । ५५ क. 'हेतुः' । ५६ क. 'हेतुः' । ५७ क. 'हेतुः' । ५८ क. 'हेतुः' । ५९ क. 'हेतुः' । ६० क. 'हेतुः' । ६१ क. 'हेतुः' । ६२ क. 'हेतुः' । ६३ क. 'हेतुः' । ६४ क. 'हेतुः' । ६५ क. 'हेतुः' । ६६ क. 'हेतुः' । ६७ क. 'हेतुः' । ६८ क. 'हेतुः' । ६९ क. 'हेतुः' । ७० क. 'हेतुः' । ७१ क. 'हेतुः' । ७२ क. 'हेतुः' । ७३ क. 'हेतुः' । ७४ क. 'हेतुः' । ७५ क. 'हेतुः' । ७६ क. 'हेतुः' । ७७ क. 'हेतुः' । ७८ क. 'हेतुः' । ७९ क. 'हेतुः' । ८० क. 'हेतुः' । ८१ क. 'हेतुः' । ८२ क. 'हेतुः' । ८३ क. 'हेतुः' । ८४ क. 'हेतुः' । ८५ क. 'हेतुः' । ८६ क. 'हेतुः' । ८७ क. 'हेतुः' । ८८ क. 'हेतुः' । ८९ क. 'हेतुः' । ९० क. 'हेतुः' । ९१ क. 'हेतुः' । ९२ क. 'हेतुः' । ९३ क. 'हेतुः' । ९४ क. 'हेतुः' । ९५ क. 'हेतुः' । ९६ क. 'हेतुः' । ९७ क. 'हेतुः' । ९८ क. 'हेतुः' । ९९ क. 'हेतुः' । १०० क. 'हेतुः' ।

त्याशङ्क्याऽऽह—वीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । श्लोकापोद्यं चोद्यमुद्भावयति—नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थ-
शून्यम् । शब्दमाश्रित्य च्छलप्रयोगमेवादाहरति—पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादु-
त्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रा-
नभिप्रेतमर्थं कथयति—न हीति । तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति—किं
सहीति । दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या परिहरति—अत्रेति । मायावादिमते क्वचिदपि कार्य-
कारणभावस्य वस्तुभूतस्यासंप्रतिपैत्तेर्भेदस्त्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साध्यवला-
शङ्कते—नन्विति । किं बीजाङ्कुरव्यक्त्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाङ्क-
ुरसंतानयोरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न पूर्वस्येति । तदेव प्रपद्यति—यद्ये-
त्यादिना । बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्यान्योन्यकारणत्वस्य चानु-
पपत्तिरिति शेषः । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । बीजसंततोरङ्कुरसंततेश्चानादि-
त्वमन्योन्यकारणत्वं चाविरुद्धं सिध्यति । बीजनातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीया-
द्वीजनातीयमुत्पद्यमानमुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतु-
जातीयमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च संततरेकस्या ऽर्थस्यैव्यतिरेकेणासंभवा-
न्मैवमिति दूषयति—नेत्यादिना । तदेव प्रपद्यति—न हीति । तदनादित्ववादि-
भिस्तामु व्यक्तियु मियो हेतुत्वमनादित्वं तद्वदेनशीलैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वा-
दनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मियो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनु-
पपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति—तस्मादिति । दृष्टान्तस्यासंप्रतिपत्तारवे स्थिते कार्यकार-
णस्य क्वचिदपि संप्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितृव्येत्यादि न च्छलप्रयुक्तमिति फलि-
तमाह—तथा चेति । एवं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—न चेति ।
किमिति हेतुशब्दस्य र्मुक्त्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते, प्रकरणसामर्थ्यादित्याह—
मकृतो हीति । हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २० ॥

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

१ छ. 'कम' । २ छ. 'पोद्य बो' । ३ ग. 'मानो हे' । ४ ग. झ. 'नर्त' । ५ ग. झ. 'वसिमे' । ६ घ. 'किं वी' । ७ छ. 'त्वस्याप्यनु' । ८ छ. छ. 'क' । रिष्ट' । ९ ग. झ. 'दिमावम' । १० ग. झ. 'न्यरायैवा' । ११ ग. झ. 'नन्व वा रि' । १२ ग. छ. 'वमु' । १३ छ. 'के व' । १४ ग. ज. छ. 'व्यतिरेकनि' । १५ घ. झ. 'सिद्धमित्यदि' । १६ छ. 'दनु' । १७ छ. झ. छ. 'न्यराय' । १८ छ. 'मुक्त्वा' । १९ ज. 'ते व' । २० घ. 'पत्ते' । २१ घ. व. ज. 'दि वेदमा' । २२ छ. 'व वायैव' ।

णम्" इति श्रुतेः । सचेन्न जायते सत्त्वात्कृत्वित्रादिवत् । यद्यसत्तथाऽपि न जायतेऽसत्त्वादेव शशविषाणादिवत् । अथ सदसत्तथाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासंभवात् । अतो न किञ्चिद्भुत जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जातिरेव जायत इति क्रियाकारकफलकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारण-क्षणान्तरानवस्थानादाननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

वस्तुनो वस्तुनो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति—स्वतो वेत्यादिना । कस्यचिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनुद्य योदा विकल्पयति—यज्जायमानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभावना सूचयति—न तस्येति । तत्राऽऽयं दूषयति—न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वम्मादेव स्वरूपान्न ताज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारगार्धानाया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । न त्वन्वयत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटेत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्वयत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—तथेति । विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

१५

गन्तुं शक्यम् । अम्युपगमे च जन्मैव तयोराकस्मिकं स्यादित्यर्थः । स्तमावशौदनिकरणं प्रतिज्ञातमुत्तरार्धावष्टम्भेन प्रतिपादयति—यस्मादिति ॥ १३ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संक्षेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तित्ता मता ॥ २४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति—महानं महसिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येतैत्सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयत्वेत्येतत्प्रतीतिजानीमहे । न हि निर्विषया महसिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशतो नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्ययत्वात् । अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तत्र परतन्त्रमित्यन्येशास्त्रं तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयस्य बाधार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तित्ता मताऽभिप्रेता । न हि महसिः प्रकाशमाश्रयस्वरूपाया नीलपीतादियाद्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं संभवति । एकदिकस्यैव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचित्र्यं न पटन इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राश्रयस्य बाधार्थस्य

नागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेवं हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेतसोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटाद्याभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थ-संस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति निमित्ते घटादौ तद्दृक्भासनम् ॥ २७ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रति-योगिनीत्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याऽऽह—निमित्तमिति । कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तु-तोऽर्षस्पर्शित्वाभावे तद्वासनाभावात्तज्जन्त्या नान्यथाख्यातिः सिध्यति । भ्रान्तिस्तु विधान्तरेणापि भविष्यतीत्याह—अनिमित्त इति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—नन्विति । यदि घटादिबोद्धोऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्नेवंत्येव तदाभासेताज्ञानस्य विपर्यासः । अतस्मिन्नुद्देशत्वात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृत्ये कचिद्विपर्यासो वक्तव्यः, भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वस्यान्यथाख्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्थयोगनया परिहरति—अत्रेति । उक्तमेवार्थमुत्तरार्थयोर्नया साधयति—यदीति । अभ्रान्ते-रभावादसंभवे भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह—अयमेवेति । स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्वकेति नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाम्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्नं विज्ञानवादिनो षोडशस्य वचनं षाड्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्प-क्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादमत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितपक्ष्याभि-रपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानाऽवभासनाऽमत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न

१ ख. न स्पृशे' । २ ज. 'दित्तो' । ३ ख. च. इ. 'द द' । ४. 'द विम र्' । ५ ख. ए. ह. 'दाभा' । ६ ख. ह. 'दस्य म' । ७ ख. द अये म' । ८ ख. ह. ज. 'द रिज' । ९ ख. 'दित्तो' । १० ख. ह. 'द द' । ११ ख. 'मने' । १२ ख. 'मत्त' । १३ ख. ह. 'द' । १४ ख. ह. 'द' । १५ ख. 'द' । १६ ख. 'द' । १७ ख. 'द' । १८ ख. 'द' । १९ ख. 'द' । २० ख. 'द' । २१ ख. 'द' । २२ ख. 'द' । २३ ख. 'द' । २४ ख. 'द' । २५ ख. 'द' । २६ ख. 'द' । २७ ख. 'द' । २८ ख. 'द' । २९ ख. 'द' । ३० ख. 'द' । ३१ ख. 'द' । ३२ ख. 'द' । ३३ ख. 'द' । ३४ ख. 'द' । ३५ ख. 'द' । ३६ ख. 'द' । ३७ ख. 'द' । ३८ ख. 'द' । ३९ ख. 'द' । ४० ख. 'द' । ४१ ख. 'द' । ४२ ख. 'द' । ४३ ख. 'द' । ४४ ख. 'द' । ४५ ख. 'द' । ४६ ख. 'द' । ४७ ख. 'द' । ४८ ख. 'द' । ४९ ख. 'द' । ५० ख. 'द' । ५१ ख. 'द' । ५२ ख. 'द' । ५३ ख. 'द' । ५४ ख. 'द' । ५५ ख. 'द' । ५६ ख. 'द' । ५७ ख. 'द' । ५८ ख. 'द' । ५९ ख. 'द' । ६० ख. 'द' । ६१ ख. 'द' । ६२ ख. 'द' । ६३ ख. 'द' । ६४ ख. 'द' । ६५ ख. 'द' । ६६ ख. 'द' । ६७ ख. 'द' । ६८ ख. 'द' । ६९ ख. 'द' । ७० ख. 'द' । ७१ ख. 'द' । ७२ ख. 'द' । ७३ ख. 'द' । ७४ ख. 'द' । ७५ ख. 'द' । ७६ ख. 'द' । ७७ ख. 'द' । ७८ ख. 'द' । ७९ ख. 'द' । ८० ख. 'द' । ८१ ख. 'द' । ८२ ख. 'द' । ८३ ख. 'द' । ८४ ख. 'द' । ८५ ख. 'द' । ८६ ख. 'द' । ८७ ख. 'द' । ८८ ख. 'द' । ८९ ख. 'द' । ९० ख. 'द' । ९१ ख. 'द' । ९२ ख. 'द' । ९३ ख. 'द' । ९४ ख. 'द' । ९५ ख. 'द' । ९६ ख. 'द' । ९७ ख. 'द' । ९८ ख. 'द' । ९९ ख. 'द' । १०० ख. 'द' ।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोप-
संहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः
परिकल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्यै ततस्तस्माद-
जातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि विज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न संभवति किं तर्हि तत्त्व-
मेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अजातमिति । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव
निरस्तमित्याह—प्रकृतेरिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उक्तैरिति । कृत्स्नमद्वितीयं
ब्रह्मेति यत्पूर्वत्र प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् । तस्यैव सिद्ध-
स्यार्थस्य फलमुपसंहरतुमेव श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थं योजयति—अजातमिति । यदि
चित्तं स्फुरणमजातमपीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटस्थ्यैकस्वभावार्थात्तत्पुनर्वस्तुतो न
मौल्येव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाज्ञातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्विती-
यार्थं योजयति—अजातरूपाया इति । तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ।

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्ततां चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष
वृत्त्यते । अनादेरसीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति
युक्तितः सिद्धिं नोपयास्यति । न ह्यनादिः सघ्नन्तवान्कश्चित्पदारथो
दृष्टो लोके । बीजाङ्कुरसंबन्धनैरन्तर्पविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एक-
वैस्त्वभावेनापोऽपि

विज्ञानप्राप्तिकालप्रभ-
वदर्शनात् । घटादिवि-

उ.
यं च संभ
व्यात् ।
च. नि
ऽऽपत्ति

श. नवा-
। ८ ग. श.
तमिति मा ।
८. ज. धित्पत्ति ।
श. १९ छ. ५.



ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ १ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ २ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ २ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ३ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ४ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ५ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ६ ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ६ ॥

वदित्यर्थः । कथं तर्हि मोक्षादीनामापि तथात्वप्रयेत्याशङ्क्याऽऽह—अवितथा इति । लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । ऊपरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोक्षस्वर्गादीनां तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—समयोजनतेति । तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति—वैतथ्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्चयत एतैः श्लोकैः ॥ ३३ ॥

किं च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्जन्मादि-हितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टमिति विवक्षित्वाऽऽह—सर्वे इति । यदि देहान्तर्निर्दर्शना-न्मिथ्यात्वं स्वप्नमेष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्वस्य जागरितस्य दर्शनान्मिथ्यात्वं दुर्वारमि-त्यर्थः । किं च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यपीष्टं तर्हि संवृते प्रदेशे प्रत्य-भूने ब्रह्मण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्याद्ब्रह्मणोऽनवकाश-त्वादित्याह—संवृत इति । अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां नात्यामाप्तमित्य-स्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह—निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

जागरिते गत्यागमनकालो नियतो देशः प्रमाणतो यस्तस्यानियमा-धिगमस्याभावात्स्वप्ने न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपद्यति—न युक्तमित्यादिनां । स्वप्ने देशान्तरगती नियमाका-लामार्गात् गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणादूर्ध्वमन्तरादिमार्गेण गत्वा गच्छदर्शनम-युक्तं कायानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किं च यद्देशस्थः स्वप्नं पश्यति प्रीतिबुद्ध-स्तस्मिन्देशे नास्तीति मिथ्यात्वंमपीष्टम् । तथा यस्मिन्देशे स्थितः संसारमनुभवति गच्छमात्रं प्रतिबलस्तस्मिन्देशेरेते नैविति परिसूत्रमन्तरगत्यागमनानादौ जागरितस्यापि

१ घ. 'नि विते' । २ घ. 'नि विदिता' । ३ घ. 'निरति' । ४ घ. 'प्रति' ।
५ घ. 'वै बु' । ६ घ. 'ए. 'काले विद्यते दे' । ७ घ. 'न—एव च स्व' । ८ घ. 'एव च' ।
९ घ. 'इष्ट' । १० घ. 'तस्मिन् देशे' । ११ घ. 'ज. एव' । १२ घ. 'एव च' । १३ घ.
'नैवति' ।

मूनमेवित्यमित्याह—यथेति । पूर्वविगतान्यशराणि योजयति—स्वप्न इति ।
उत्तरार्धगतानि व्याकरोति—यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपमंहरति—स्वप्न इति॥३६॥

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वात्तु तस्यैव सजागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

इतथासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रहणाद्प्राद्यप्रा-
दकरूपेण स्वप्नस्यै तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नेष्य स स्वप्नस्तद्वेतुर्जागरित-
कार्यमिष्यते । तद्वेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदश एव सजा-
गरितं न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदश
एव सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारण-
विद्यमानवस्तुवदवभासमानं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्य-
भिप्रायः ॥ ३७ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तर्था च स्वप्नेस्य जागरितकार्यत्वाद्यः स्वप्न-
द्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नैतन्मिथ्यात्वमित्याह—ग्रहणादिति । किं च
जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं च वेस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात्किं तु तथा
मासमानत्वमित्याह—तद्वेतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं
श्लोकस्य दर्शयति—इत्येति । इतःशब्दार्थमेवं स्फारयन्पूर्वार्धं योजयति—जाग-
रितवदिति । उत्तरार्धं योजयति—तद्वेतुत्वादिति । सति प्रमातरि बाध्यत्वं
स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तेदनुपलम्भात्परमार्थतः सत्त्वम् । कार्यस्य मिथ्या-
त्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं न जाग-
रितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूताद्भूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् ।

अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनां

१ ख. छ. 'तान्यशराणि व्या' । २ क. घ. छ. 'तस्यैव' । ३ ख. स्वप्नस्तना' । ४ घ. द.
ज. 'स्य जाग' । ५ क. 'प्रस्त' । ६ घ. द. ज. स च स्व' । ७ ज. 'प्रसद' । ८ व. स्वप्नद' ।
९ व. झ. 'व । सत्साधा' । १० व. 'न तु' । ११ क. 'या स्व' । १२ झ. 'प्रजा' । १३ घ. द.
ज. 'वन्मि' । १४ ग. झ. 'रणं च' । १५ क. 'त्वं व' । १६ ग. झ. वस्तुनो' । १७ ग. छ. झ.
'व स्फुटय' । १८ ग. झ. 'प्रमि' । १९ झ. घ. 'स्तदुप' । २० ख. छ. ज. स्वप्न प्रति का' । २१ क.
घ. 'त्वे जा' । २२ क. 'मेवावि' ।

विद्याभरणमिच्छा—प्रतिबुद्धयति । अथ मन्त्राणां कथनं—गण
तिर इति ॥ ३४ ॥

प्रियायुः सह संमन्त्रं संवदति न प्रपद्यते ।

सुहृदो वान् प्रिकीर्तयन्ति वेदा न प्रपद्यते ॥ ३५ ॥

प्रियायुः सह संमन्त्रं तदेव मन्त्रं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते ।
सुहृदो च प्रिकीर्तयन्ति वेदा न प्रपद्यते । गणय न देवान् ।

किं च यथा स्वल्पं निवेदयन्ति तदा जागर्ति वेदाय परं श्रेयोऽप्यन्यथा
सपत्नीयामिति सवसवादिभिः सह सपत्नीक्याणां विद्यायाः प्रतिबुद्धो नैव संमन्त्रं
दृष्टव्यमिति च प्रतिबुद्धः । स हि मन्त्रं निरूपयन्ति मन्त्राणां प्रतिबुद्धो नैव संमन्त्रं
उच्यते च आन्त्यवेद्याह—प्रियायुः । किं च स्वल्पं तदेव सुहृदोऽप्यन्यथा
प्रपद्यते तस्मात्प्रकल्पयामादिभ्यः—सुहृदो वान् प्रिकीर्तयन्ति वेदा
वसवादिर्कादि तद्विद्वेष किं च स्वल्पं प्रतिबुद्धोऽप्यन्यथा गणय न देवान् ।
विद्यायति । तत्र तदप्राप्तिसामर्थ्याह—सुहृदो वान् । तत्र मन्त्रं विद्यायां स्यात् ।
संगीतो योजयति—प्रियायुः इति ॥ ३५ ॥

स्वयं चावस्त्विकः कायः पृथगप्यस्य दृष्टो नान्त ।

यथा कायस्तथा सुहृदो विवेदयन्मन्त्रिकम् ॥ ३६ ॥

स्वयं चावस्त्विकः यः कायः सोऽवस्त्विकस्ततोऽन्यस्य स्वैरप्यद्वेष
न्यस्य पृथक्कायान्नस्य दृष्टो नान्त । यथा स्वयमेव यः कायः सोऽवस्त्विकस्ततोऽन्यस्य
सुहृदो विवेदयन्मन्त्रिकं जागर्ति वेदाय विवेदयन्मन्त्रिकम् । स्वयमेव

स्वयं चावस्त्विकः कायः पृथगप्यस्य दृष्टो नान्त ॥ ३६ ॥

किं च स्वयमेव यथा स्वहृदं गच्छन्ति पृथक् स विद्या यथा गणयति ।
स्वयं वेदस्य दृष्टो नान्त । तथा जागर्ति यत्र प्रतिबुद्धोऽप्यन्यथा लोकेषु
द्वेषो वा तदेव स विद्या कथयति । पृथग्वै क्वेदस्य गणयति स्वयमेव
स्वयं चावस्त्विकः । किं च यथा स्वयं वेदो विद्यायां विवेदयन्मन्त्रिकं

१४. 'सुहृदोः' । २५. 'स्वयं' । ३६. 'स्वयं' । ३७. 'स्वयं' । ३८. 'स्वयं' ।
३९. 'स्वयं' । ४०. 'स्वयं' । ४१. 'स्वयं' । ४२. 'स्वयं' । ४३. 'स्वयं' । ४४. 'स्वयं' ।
४५. 'स्वयं' । ४६. 'स्वयं' । ४७. 'स्वयं' । ४८. 'स्वयं' । ४९. 'स्वयं' । ५०. 'स्वयं' ।
५१. 'स्वयं' । ५२. 'स्वयं' । ५३. 'स्वयं' । ५४. 'स्वयं' । ५५. 'स्वयं' । ५६. 'स्वयं' ।
५७. 'स्वयं' । ५८. 'स्वयं' । ५९. 'स्वयं' । ६०. 'स्वयं' । ६१. 'स्वयं' । ६२. 'स्वयं' ।
६३. 'स्वयं' । ६४. 'स्वयं' । ६५. 'स्वयं' । ६६. 'स्वयं' । ६७. 'स्वयं' । ६८. 'स्वयं' ।
६९. 'स्वयं' । ७०. 'स्वयं' । ७१. 'स्वयं' । ७२. 'स्वयं' । ७३. 'स्वयं' । ७४. 'स्वयं' ।
७५. 'स्वयं' । ७६. 'स्वयं' । ७७. 'स्वयं' । ७८. 'स्वयं' । ७९. 'स्वयं' । ८०. 'स्वयं' ।
८१. 'स्वयं' । ८२. 'स्वयं' । ८३. 'स्वयं' । ८४. 'स्वयं' । ८५. 'स्वयं' । ८६. 'स्वयं' ।
८७. 'स्वयं' । ८८. 'स्वयं' । ८९. 'स्वयं' । ९०. 'स्वयं' । ९१. 'स्वयं' । ९२. 'स्वयं' ।
९३. 'स्वयं' । ९४. 'स्वयं' । ९५. 'स्वयं' । ९६. 'स्वयं' । ९७. 'स्वयं' । ९८. 'स्वयं' ।
९९. 'स्वयं' । १००. 'स्वयं' ।

मुच्छ्रयं व्यवच्छिनत्ति—रज्ज्वति । दर्शनस्याऽऽभासत्वं सूचयति—विकल्पितमिति । यथा जगद्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यवहियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे—तथेति । यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति—चशब्दादिति । तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रद्वासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमार्थसैत्थैतत्कार्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति—न त्विति ॥ ३९ ॥

नास्त्यसद्वेतुकमसत्सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते । कथम् । नास्त्यसद्वेतुकमसत्प्रविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासन्न एव स्वकुमुपादेस्तदसद्वेतुकमसन्नं विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु असद्वेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति^१ । तथा सच्च विद्यमानं घटादि विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव संभवति । न चान्यः कार्यकारणभावः संभवति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो विवेकिनाभिसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्रदृष्ट्या त्वंप्रसिद्धमेव क्वचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्नेतन्मोऽज्ञानादवस्थेव कार्यं भवतीति मनं व्यावर्तयति—नास्तीति । ग्न्यथादिनस्तु मदेव कार्यं जायते ईश्यादिति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—सदिति । तथेत्येतेन नास्तीत्येतदनुकृत्यते । सांख्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्रव्योरपि सत्त्वं संगिरन्ते तान्प्रत्युक्तम्—सद्येति । मद्भ्रम कारणं मिथ्याप्रपञ्चमृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तालिराचष्टे—सद्वेतुकमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—परमार्थतास्त्विति ।

१ ख. 'कल्पयति' । २ ख. 'जागरे दृष्ट' । ३ ग. छ. झ. 'जगद्दृष्ट' । ४ ग. 'यं च क' । ५ झ. 'सत्त्वम' । ६ घ. 'स्वात्मना' । ७ ग. घ. झ. 'मत्त्वं क' । ग. 'स्वात्मना न' । ८ घ. 'कथं तत्राऽऽह' । नां । ९ क. 'स्वकुमुपादे' । १० घ. 'देरत्वं' । ११ घ. 'सद्वेतु' । १२ झ. 'तु घ' । घ. 'तु घ' । १३ छ. 'दिश' । झ. 'दि' । १४ क. घ. 'दि क' । १५ छ. 'मदति' । १६ क. 'प्रतिदिद्ध' । १७ ग. 'रुन्मोऽज्ञा' । १८ झ. अ. 'दृष्ट्यादि' । १९ ग. झ. 'रुन्मोऽज्ञा' ।

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुक्तैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह—उपलम्भादिति । अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—याऽपीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदाढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तामिति । यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यमुपेतं तदा तदतिरेकेण जगतोऽभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विपर्यये च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणाऽऽलोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदाढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जातिरूपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यापतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं गृहीत्वा जातिरूपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—ते हीति । तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरूपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूल्यति—उपाय इति ॥ ४२ ॥

जजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराद्याजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तोऽस्ति वस्तिवत्यर्थादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषामजातेस्त्रसतां श्रद्धयानानां सन्मार्गाविलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात्सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

उ दरन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्तिः श्रूयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शिनां नानुप्राप्तयेत्याशङ्क्याऽऽह—अजानेरिति । न हि कस्याणकृत्कश्चिद्गुणं ताव गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्मनिरूपणभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषश्चेदाः संभवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनाप्राप्तिरयुक्तं गर्भशामादिदोषमभ्यनुत्तानानि—दोषोऽपीति । अन्यमादर्शोपन्यासद्वयगणनान्यक्षराणि योजयति—ये चेत्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे—यद्यपीति । कश्चिन्निन्दानुपपत्तिमूचिष इति यावत् ॥ ४३ ॥

१ ग. 'दे' । २ छ. 'पु' । ३ ग. छ. झ. 'स्मृतिभ्यो' । ४ छ. 'दि' । ५ ग. 'ने' । ६ ग. 'एव' । ७ छ. 'दि' । ८ ग. 'एव' । ९ छ. 'एव' । १० ग. 'एव' । ११ ग. 'एव' । १२ ग. 'एव' । १३ ग. 'एव' । १४ ग. 'एव' । १५ ग. 'एव' । १६ ग. 'एव' । १७ ग. 'एव' । १८ ग. 'एव' । १९ ग. 'एव' । २० ग. 'एव' । २१ ग. 'एव' । २२ ग. 'एव' । २३ ग. 'एव' । २४ ग. 'एव' । २५ ग. 'एव' । २६ ग. 'एव' । २७ ग. 'एव' । २८ ग. 'एव' । २९ ग. 'एव' । ३० ग. 'एव' । ३१ ग. 'एव' । ३२ ग. 'एव' । ३३ ग. 'एव' । ३४ ग. 'एव' । ३५ ग. 'एव' । ३६ ग. 'एव' । ३७ ग. 'एव' । ३८ ग. 'एव' । ३९ ग. 'एव' । ४० ग. 'एव' । ४१ ग. 'एव' । ४२ ग. 'एव' । ४३ ग. 'एव' । ४४ ग. 'एव' । ४५ ग. 'एव' । ४६ ग. 'एव' । ४७ ग. 'एव' । ४८ ग. 'एव' । ४९ ग. 'एव' । ५० ग. 'एव' । ५१ ग. 'एव' । ५२ ग. 'एव' । ५३ ग. 'एव' । ५४ ग. 'एव' । ५५ ग. 'एव' । ५६ ग. 'एव' । ५७ ग. 'एव' । ५८ ग. 'एव' । ५९ ग. 'एव' । ६० ग. 'एव' । ६१ ग. 'एव' । ६२ ग. 'एव' । ६३ ग. 'एव' । ६४ ग. 'एव' । ६५ ग. 'एव' । ६६ ग. 'एव' । ६७ ग. 'एव' । ६८ ग. 'एव' । ६९ ग. 'एव' । ७० ग. 'एव' । ७१ ग. 'एव' । ७२ ग. 'एव' । ७३ ग. 'एव' । ७४ ग. 'एव' । ७५ ग. 'एव' । ७६ ग. 'एव' । ७७ ग. 'एव' । ७८ ग. 'एव' । ७९ ग. 'एव' । ८० ग. 'एव' । ८१ ग. 'एव' । ८२ ग. 'एव' । ८३ ग. 'एव' । ८४ ग. 'एव' । ८५ ग. 'एव' । ८६ ग. 'एव' । ८७ ग. 'एव' । ८८ ग. 'एव' । ८९ ग. 'एव' । ९० ग. 'एव' । ९१ ग. 'एव' । ९२ ग. 'एव' । ९३ ग. 'एव' । ९४ ग. 'एव' । ९५ ग. 'एव' । ९६ ग. 'एव' । ९७ ग. 'एव' । ९८ ग. 'एव' । ९९ ग. 'एव' । १०० ग. 'एव' ।

विपयुसिद्यया जगद्विचर्याभूतवस्त्वुशेव ।
 तया स्वयं विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४० ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४१ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४२ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४३ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४४ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४५ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४६ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४७ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४८ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ४९ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५० ॥

विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५१ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५२ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५३ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५४ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५५ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५६ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५७ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५८ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ५९ ॥
 विपयुसिद्धमूर्तिरुव पश्यति ॥ ६० ॥

स्फुटी क्रियते । पूर्वार्धार्धानुवादेनापरार्धं योजयति—जायते इत्यादिना । विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना ॥ ४९ ॥

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।
एवमेवं विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्धिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवोपचौरतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तवाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्माप्रत्वादनन्तर्भवविशिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकराणि—एवमित्यादिना । कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवः। चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत्—एवमिति । प्रतिबिम्बानां बिम्बमाप्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्माप्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभावत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्धं योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवनां संसारसंप्राप्ताभावे प्रमाणमाह—तथेति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलान्तस्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चविष्यन्नाह—यथा हि श्लोकः ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलान्तस्पन्दितमुल्लास्यन्तं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयविषयभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्प-

१ ग. म. 'धैरु' । २ ग. म. 'देव' । ३ व. 'वय विज्ञाने न' । ४ व. 'देहे मे' ।
५ व. 'कारात्' । ६ व. पुन. पुनः । ७ व. व. अ. एवमिति । ८ व. म. विपत्ति' ।
९ म. 'जे वि' । १० व. मरुति । ११ व. 'देवता' । १२ व. व. 'तत्त्वता' । १३ व.
'दोषदा व' । १४ व. 'देव' । १५ व. व. अ. 'एव' । १६ व. व. अ. 'न' ।
१७ व. व. म. 'द्वैते' । १८ व. व. 'द्वैते' । १९ व. म. 'देव' । २० व. 'वता' ।

॥ ४७ ॥ ...

॥ ४७ ॥ ...

॥ ४८ ॥ ...

॥ ४८ ॥ ...

॥ ४८ ॥ ...

॥ ४८ ॥ ...

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १८९

स्फुटी क्रियते । पूर्वार्थानुवादेनापरार्थं योजयति—जायत इत्यादिना । विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना ॥ ४५ ॥

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेवं विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वाद्द्वयस्यैवोपचौरतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितपद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तवर्णयणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिपञ्चवर्णात् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चिदप्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादनन्तर्भविषिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—एवमित्यादिना । कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवः। चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत्—एवमिति । प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बरूपानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्थं योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवतां संसारसंश्रयाभावे प्रमाणमाह—तथेति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चविष्यन्नाह—यथा हि लोके ऋजुवक्रादिमहाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचञ्चनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषेपिविषयभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्प-

१ ग. झ. 'धनु' । २ ग. झ. 'देव' । ३ च. 'व च विज्ञानो न । ४ ड. 'देहे भे' । ५ ए. 'बारा' । ६ ए. ए. पुन. पुन' । ७ छ. ड. ज. 'एवमिति' । ८ छ. झ. 'विपद्यति' । ९ झ. 'ना किं' । १० छ. 'मवति' । ११ छ. 'नैवमहः' । १२ ग. छ. झ. 'लक्षणम्' । १३ ए. 'योग्या य' । १४ छ. 'वेत्ते' । १५ छ. ए. ड. ज. 'द्वया' । १६ ए. ड. ज. 'न ह' । १७ ग. छ. झ. 'वदेत्य' । १८ ग. छ. झ. 'दयति' । १९ च. झ. 'इत्वं न' । २० क. 'वत' ।

स्फुटी क्रियते । पूर्वाधीर्धानुवादेनापरार्थं योजयति—जायत इत्यादिना । विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना ॥ ४६ ॥

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।
एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वाद्द्वयस्यैवोपचौरतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तवर्णयणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिमध्ववर्णात् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्यानन्तत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चित्तप्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादनन्तत्वंविशिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य कलैवाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरानि—एवमित्यादिना । कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवः । चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत्—एवमिति । प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बरूपानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनमात्रत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्थं योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुहूर्धानभिकारेणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवनां संसारसंप्राप्ताभावे प्रमाणमाह—तत्रेति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चविषयव्याह—यथा हि लोहं ऋजुवक्रादिप्रसाराभासमलातस्पन्दितमुत्सृज्यन्तं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषंविषविषयाभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्प-

१ ग. झ. 'धनु' । २ ग. झ. 'देव व' । ३ व. 'व च विश्वो व' । ४ व. 'देहे मे' । ५ व. 'कारा' । ६ । ६ व. पुन. पुनमे' । ७ घ. ह. ज. एवमिति । ८ छ. झ. विमर्श' । ९ झ. 'जी वि' । १० घ. मर्श' । ११ छ. 'मैवम' । १२ घ. छ. झ. 'तत्त्वम' । १३ घ. 'योग्य व' । १४ छ. 'देहे' । १५ घ. घ. ह. ज. 'दत्त' । १६ घ. ह. ज. 'व व' । १७ घ. छ. झ. 'देहे' । १८ ग. छ. झ. 'दत्त' । १९ व. झ. 'व व' । २० व. 'दत्त' ।

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

गमात् । यदा तदेवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राऽऽभासा भवन्ती-
त्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात् । न चाऽऽभासास्तामिदमेवालाते लीयन्ते तदनुपा-
दानत्वात् । यदि हि स्पन्दननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभावमात्राच्चैमित्तिका-
र्षोवादर्शनादनुवक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते
दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—किं चेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन्पूर्वा-
र्थाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुपलम्भो हेतुः
कर्तव्यः । अनुपलब्धिमेव हेतुकृत्य तृतीयपादार्थमाह—न चेति । चतुर्थपादार्थ-
माह—न च निस्पन्दमिति ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

किं च न निर्गता अलातात् आभासा गृहादिवद्रव्यत्वाभावयो-
गतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वा-
भावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तैर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि मवे-
शादि संभवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्योद्याभासास्तथैव स्युरा-
भासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसंभवं साधयति—नेत्यादिना ।
दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह—विज्ञानेऽ-
पीति । ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाऽऽभासत्वेऽप्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह—
आभासस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वेऽप्यभासानामेष्टव्यमित्याह—किं चेति । तदेव
पूर्वार्थयोगनयो विशदयति—नेति । ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुनोऽभावेऽपि किमिति
प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—वस्तुनो हीति । द्वितीयार्थं योगयन्द्दार्ष्टान्तिकमा-
चष्टे—विज्ञानेऽपीति ॥ ५० ॥

कथं तुल्यत्वमित्याह—

नाऽऽभामा जन्यतोभुवः ।

विशन्ति ते ॥५१॥

नन्द ।
१० क. अ
११. निदि
१२ । १९

१० क. 'भवत्' । ५ क.
११ वस्तु १ ९ प. 'स्वामि' ।
१२ । १३ क. 'वस्तु' । १४ प.

नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतश्च दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणा-
मात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा कुतश्चिदेनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा
प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाऽऽ-
त्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते—द्रव्यमिति । अव-
यवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवा-
यिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां कचिद्सम-
वायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योन-
यति—अजमित्यादिना । अवयवावयविविभार्गविरहित्वमनत्वम् । एकत्वं गुणगुणि-
भावशून्यत्वम् । तत्रेत्यात्मतत्त्वं परामृश्यते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्य-
न्यायमाह—तेषामिति । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तन्वादिद्वारा पटशौक्लयादी कारणत्वं
दृष्टमित्यतो विशिनष्टि—स्वतश्चमिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चाऽऽत्मनि
कार्यकारणत्वं नेत्याह—न चेति । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वान्नापि सम-
वायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य सन्मात्र-
त्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति
फलितमाह—अत इति ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न
चित्तजा वाद्यधर्मा नापि वाद्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्र-
त्वात्सर्वधर्माणाम् । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्देतुरिति
हेतुफलयोरजातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि
हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसममन्तरं कुम्भः संभवति । संभूतध्यासौ कर्मनया स्वसंविद्
जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्टानुरोधेनानन्यत्वादित्याह—
एवमिति । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तान्निरस्तः
सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह—एवं हेत्विति । तत्र पूर्वार्थं योनयति—एवमि-

१ क. छ. 'न्यदा' । २ क. छ. 'त्वं प्र' । ३ क. 'पद्यन्ते ततोऽ' । ४ क. छ. 'न चाऽऽत्मे' ।
५ ग. झ. 'पचरुक्म' । ६ ज. 'दपि स' । ७ घ. ङ. ज. 'गुणगुणभा' । ८ घ. 'गरहित्व' । ९ घ.
ग. छ. झ. 'हित्व' । १० झ. 'सि चाऽऽत्मे' ।

॥ ७८ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ सुभ्रुवृत्तं नृत्तं नृत्तं ॥ ८६ ॥

मन्वजादात्मनोऽन्यत्रास्त्येव तत्कयं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्ति-
विनाशाबुध्यते त्वया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो
लौकिको व्यवहारस्तया संवृत्या जायते सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं
नित्यं नास्ति वै । अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्यु-
च्यते । परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जीत्यभावा-
बुच्छेदस्तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मनस्त्वमिच्छता कुनो जन्मनाशौ व्यवहिषेते तत्राऽऽह—संवृ-
त्येति । अविद्यया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येत्याह—
शाश्वतमिति । परमार्थतस्तु सर्वमजं कूटस्थमास्पीयते तेन कल्पनां विना विनाशो
नास्त्येव हेतुफलादेरित्याह—सद्भावेनेति । पूर्वपरविरोधमाशङ्कते—नन्विति । न
तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वात्तापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीय-
त्वात् । तर्था च हेत्वादेर्बन्धस्य जन्मनाशौ न त्वया वक्तव्यावित्यर्थः । उच्यमाने
समाधाने मनःसमाधानमर्थयते—शृण्विति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति—संवृत्ये-
त्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनोऽभावे फलितमाह—अत इति । द्विती-
यार्थाक्षरार्थमाह—परमार्थेति । जीत्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुं
कथयति—तेनेति । यथा पुरोवर्तिनि भुञ्जगामावमनुभवन्विवेकी नास्ति भुञ्जंगे रज्जु-
रेषा कयं वृषैव विभेपीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुञ्जंगं
परिकल्प्य भोतः सन्पलार्थेते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । तेषां
परमार्थकूटस्थात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविहृद्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

न्ये च धर्मा जायन्त इति कल्प्यन्ते त इत्येवंप्रकारेण
नार्दिश्यतः संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते

नो

॥ संभवः सं । ३ च. स्वयेति वेच्छृणु । तत्र वा-
ना । ५ ज. स. 'सारे जाय' । ६ स. ह. ज.
'उत्ता कु' । ९ घ. 'वर्ष नि' । १० ग. 'वस्तु । ११ छ.
ज. स. 'न्यता' । १४ ज. 'वा' । १५ छ. 'पूर्वांश' ।
ना । १७ घ. छ. ज. छ. स. 'यति न ।
'प्यामनोऽ' । १९ संवृत्या निर्दिश्यन्त

यदुक्तं सद्भावेन ह्यनं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति—नाजेद्विति । आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह—यत्रेति । श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—परमार्थ-
तस्त्विति । द्वितीयार्धं व्याकरोति—यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेद्विति
यावत् । आत्मसु नित्यानित्यकथामावे शब्दागोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह—यत्
इति ॥ ६० ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

यत्पुनर्वागोचरत्वं परमार्थतोऽद्रव्यस्य विज्ञानमात्रस्य तन्मनसः
स्पन्दनमात्रं न परमार्थत इति । उक्तार्थं श्लोकौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपार्थतामाचरतीत्या-
शङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रमविचारमुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति सदृष्टान्तमाह—
यपेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दितमात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अद्वयं चेति । पौनरुक्त्यं श्लोकयोरार्शाङ्क्य शङ्कान्तरनिरा-
सार्थत्वान्मैवमिति मनवानः सन्नाह—यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६३ ॥

इतश्च वागोचरंस्याभावो द्वैतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचर-
न्पर्यटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्स्वप्नानाडीवान्माणि-
नोऽण्डजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति । यथैवं ततः किम् ।
उच्यते ॥ ६३ ॥

वीथौ गोचरीभूतस्य द्वैतस्यामत्त्वे हेत्वन्तरमाचक्षन्ते दृष्टान्तमाचष्टे—स्वप्नदृ-
गिति । यान्पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरस्य संबन्धः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—
इत्यधेति । इतःशब्दार्थमेव स्पुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नानिति । न ते विद्यन्ते
इति पूर्वशब्दवयः । स्वप्नदृशो विषयमानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेद-

१ छ. 'स्वप्न' । २ छ. 'स्वप्न' । ३ छ. 'स्वप्न' । ४ छ. 'स्वप्न' । ५ छ. 'स्वप्न' । ६ छ. 'स्वप्न' । ७ छ. 'स्वप्न' । ८ छ. 'स्वप्न' । ९ छ. 'स्वप्न' । १० छ. 'स्वप्न' । ११ छ. 'स्वप्न' ।

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते ।
लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवा-
दिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् ।
अतस्ते अन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किंचिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्ते-
क्षणायं वा किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्ति-
चित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथम् । लक्षणाशून्यं
लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यत्-
स्तन्मतेनैव तच्चित्ततर्पयं तद्गृह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो
गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः
शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—उभे हीति ।
दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवाच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति तर्पयं च
सिद्धौ तदवाच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयात् दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो
विभागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्वाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किं च संभावनायां प्रमाणप्रवृ-
त्तिर्वक्तव्या नै च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि भेदपेक्षेण संभावना मन्वत्यन्योन्याश्रय-
दोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण सिध्येदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह—
किं तदिति । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्त-
दोषादित्यर्थः । किं च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः संभवति । न च दृश्यदर्शनयोः
स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह—लक्षणेति । कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते
तच्चित्तनाशोपेक्षेयाह—तन्मतेनेति । तत्र प्रथमं पादं विमजने—जीवेति । ते जीव-
चित्ते इति संबन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमिनरेतरेप्राप्तत्वं तदेव स्पष्टयति—जीवादिति ।
द्वितीयपादं व्याचष्टे—तस्मादिति । तदेव स्फुटयति—चित्तं वेति । किं तदस्तीति
पृष्टे सति न किंचिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेनि योजना । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृ-

१ अ. 'दृश्ये कि' । २ अ. ग. ख. छ. 'ति बोध्यं' । ३ ख 'यं त' । ४ अ ग. ख.
अ. वा । ५ अ. 'दृश्ये कि' । ६ अ. 'नित्यत्वं' । ७ अ. 'विमजने' । ८ अ. 'दिग तदेव' । ९ अ. 'द
गृह्यते तत्र हि' । १० अ. ग. छ. 'ति' । ११ अ. 'ते हि' । १२ अ. 'स्व नि' । १३ अ. ग. 'स्वत्' ।
१४ अ. 'व ह' । १५ अ. ग. 'वा तन्मत्यायो' । १६ अ. 'च विदेत् यद्' । १७ अ. 'च विदेत् यद्' ।
१८ अ. 'भयोः व' । १९ अ. 'बनेरो व' । २० अ. ग. 'दृष्टान्तेन' । २१ अ. 'तदेव वर
विमजने ह' ।

व्यवहारसैत्यविषैवे जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्यु-
क्तम् । उक्तं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव ईति । उक्तार्थम-
न्यत् ॥ ७१ ॥

यस्तु जन्मादि सत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति—न कश्चिदिति ।
वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह—व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्येयानि
व्याख्यातत्वादित्याह—उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवचित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति
निर्विषयं तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । “ असङ्गो ह्ययं
पुरुषः ” इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमस-
ङ्गमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

इत्येवमिदं मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्तैत्यर्थः । उक्तमनूयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याकरोति— हेत्वभाव इत्यादिना । यथा रूप्यकरूपनाकालेऽपि शुक्लरूप्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकरूपनाकालेऽपि संविदौ निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभाविकी । जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह—सर्वदेति । न केवलं मोक्षार्थस्यैव चैतन्यस्यान्तत्वं किं तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वावस्थास्त्विति । सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकरूपब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याऽऽह—अद्वया चेति । तृतीयपादार्थं कथयति—पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । तस्माद्रज्जुसर्ववद्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्दस्तुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।
वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वैयस्याभावादनिमित्ततां च सत्यां परमार्थरूपां बुद्ध्वा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाददानस्त्यक्तवादीपणः सन्कामशोकादिबर्जितमविद्यादिरहितमभयं पदमश्नुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपद्यति—युद्ध्वेति । ताभावोपलक्षितां सत्तामनाघनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्मादिहेतुसंकार्येणाननुतिष्ठन्पदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारकारणरहितं पदमभूतानो पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे—यथोक्तेनेति । दृश्यत्वादिना हेतुना तस्य रज्जुमर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो न्यायत्वेन चैतन्यस्य जन्मनि यद्वयं निमित्तं तस्याभावनामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाघनन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्ध्वेति योजना । पृथगिति देवैर्नादिप्रकृतजन्मप्राप्तये धर्मं मनुष्यैस्त्वप्राप्तये धर्माधर्मो विगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्मसंकार्येणाननुतिष्ठन्निति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतोर्माघनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति—त्यक्तेति । कार्यभूतमर्तानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरमयत्यस्वार्थमाह—अविद्येति ॥ ७८ ॥

१ छ. 'गद' । २ छ. 'रुद' । ३ ज. 'दोऽरि नि' । ४ झ. 'बर्देव' । ५ छ. 'विम्बित्य' । ६ छ. 'लोऽभावादि' । ७ छ. 'सोऽन्वा' । ८ छ. 'दुवता' । ९ छ. 'पदा' । १० झ. 'हे न पुनर्न' । ११ झ. 'सर्वकारणकार' । १२ छ. 'रदरे' । १३ छ. 'वना प्र' । १४ छ. 'वत्तादिना' । ग. झ. 'व्यना' । १५ ग. घ. 'दोऽन्तेजु' ।

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्यैव धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह—स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्मारूपो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि—अजमिति । स्वयंप्रभातत्वे हेतुमाह—सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्यै धारणाद्दर्शो नामो कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादनः स्वयंज्योतिरित्याह—धर्म इति । किं च धीयने निवीयने सर्वं निशिष्यते सुपूनादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानमाधनस्योपसंहारेऽपि मुपेमादौ वासितयाऽऽत्मन विद्धेः स्वयंज्योतिर्द्रुमेष्टव्यमित्याह—धातुरिति । किं चाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिर्द्रुमेष्टव्यमा पट्टादनात्सर्वप्रमद्वादि-
त्याह—स्वभावन इति । आकाहःपूर्वकं स्मोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति—
पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभाव इत्येकं पदं गृहीत्या व्यापटे—वस्तिविति । वि-
सितार्थेषु पूर्वमाप्तानिरिष्यते ॥ ८१ ॥

मुखमात्रियते नित्यं दुःखं वित्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानमो ॥ ८२ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्याहोकिर्त्तनं शृण्वन् इत्युच्यते—
परमायस्य कस्यचित्पुत्रवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण प्ररगात्वेनेन सिध्यतिनि-
विष्टतया शुभसोत्रियतेऽनासामेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्रुगोपलम्बित-
मिच्छं हि तेनाऽऽवर्णनं न यन्नान्तरमतेषते । दुःखं च वित्रियते वादी
क्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानमारान्माऽऽद्यो देव
इत्यर्थः । अतो वेदान्तैगदापेक्षं बहुषु उच्यते नोऽपि नैव शान्तं सर्वं
इत्यर्थः । “आधरौ वत्ता कृतयोऽस्य भेदना” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

... ॥ ७ ॥ ...

॥ ७ ॥ ...

... ॥ ७ ॥ ...

॥ ०७ ॥ ...

... ॥ ०७ ॥ ...

॥ ०७ ॥ ...

॥ ७९ ॥ ...

... ॥ ७९ ॥ ...

॥ ७९ ॥ ...

... ॥ ७९ ॥ ...

... ॥ ७९ ॥ ...

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्यैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ युद्धानां विषय इत्याह—स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्मारूपो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दाशितस्त्वमेव पुनर्विशिनष्टि—अजमिति । स्वयंप्रमातत्वे हेतुमाह—सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्यै धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतश्चो भविनुमर्हस्यनवस्थाणादतः स्वयंज्योतिरित्याह—धर्म इति । किं च धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ सासितयाऽऽत्मनः मिद्वेः स्वयंज्योतिद्रूपमव्यमित्याह—धातुरिति । किं चाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिद्रूपमव्यया घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह—स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति—पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे—वस्तिवति । विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्माच्छातिरिच्यते ॥ ८१ ॥

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माद्धाकिर्कर्म गृह्यत इत्युच्यते—यस्माद्यस्य कस्यचिद्द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणात्रेणेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमात्रियतेऽनायासेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्रैवाऽऽवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानमावात्माऽदृशो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तेराचार्यश्च बहूश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्ये इत्यर्थः । “आद्यो वक्ता कुण्डलोऽस्य लज्ज्या” इति धृतः ॥ ८२ ॥

१ क. च. छ. धातुः खं । २ घ. धातु खं । ३ झ. पुनः खं । ४ च. च. छ. धातुः खं । ५ छ. भावे खं । ६ घ. 'रय एषा' । ७ ख. घ. घ. ज. झ. च. नि । ८ छ. 'पुष्पादौ । ९ घ. 'तन्म' । १० क. 'लेख' । ११ झ. 'वि बहूः खं' । १२ च. 'रं वरणा' । १३ च. 'विदुषु' । १४ घ. 'मिद्वे' । १५ क. 'ध' । १६ ख. घ. छ. ज. 'दाश' । १७ च. च. नि । १८ क. 'ते दि' पदं नव भवतीति पुनः । १९ । १० क. 'कन्देऽपि । ११ च. झ. 'बद' । १२ घ. 'लज्ज्या' इति ।

प्रमाणा देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नास्ती बुद्धेर्व्यतिरिच्यते क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानबोधपक्षः । तृतीयो दिग्म्बरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्याऽऽत्यन्ति हत्वचोर्नार्थो वाप्यता । द्वितीयाथं विषयते—तत्रेत्यादिना । अनित्येष्वपि घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणो-
मितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चलः सविशेषः सन्परिणामीत्यर्थः । देहोद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुद्ध्यातिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्वि-
शेषत्वात्तदभावस्येत्याह—नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्या-
स्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसं-
हरति—किञ्चित् ॥ ८३ ॥

कोट्यश्चतस्र एतांस्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधाद्बालिशः पण्डितो भवतीत्याह—
कोट्यः प्रावादुकुशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्च-
त्सो यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुत्पन्नान्निधयैः सदा सदाऽऽवृत
आच्छादितस्तेषामेव प्रावादुकानां यैः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादि-
कोटिभिश्चतस्रभिरस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावजित इत्येतत् । येन मुनि-
ना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वपिनिर्देः पुरुषः स सर्वदृक् सर्वज्ञः परमार्थप-
ण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आत्मनो यदावरणमुक्तं तद्रूपमंहरति—कोट्य इति । यासां कोटीनां परीसरूप-
रिक्त्वनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृत्तैः सत्त्वे-
ताश्चतस्रः कोटयः सन्ति । तेषां चाऽऽत्मनो न यथावेदात्मप्रथममित्यर्थः । यदि
सदाऽऽत्मा समावृत्तो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञानरूपान्तरपरि-
शेषादित्याशङ्क्याऽऽह—भगवानिति । आत्मा हि बहूनांऽन्तान्यादिकर्तारहितो
येनोपनिषत्प्रवणेन प्रतिपन्नः सै सर्वज्ञो ज्ञानरूपान्तरमदृश्यपरमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो
भवतीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति—कीदृगिति । किमिति परमार्थतत्त्वं

१ घ. ह. ज. 'काट्य' । २ क. 'ये च' । ३ घ. ह. 'भार्यी' । ४ ग. ह. 'काम्य' । ५ ग.
घ. 'हामति' । ६ स. 'शिकते' । ७ घ. 'यत्तत्तत्तत्सु मत्संज्ञा' । ८ घ. 'ताथ स' । ९ घ.
ह. 'तत्तत्तत्तत्तत्' । १० घ. ह. 'पुरुषः' । ११ क. 'स्पृष्ट' । १२ घ. घ. ह. 'रिक्त' । १३ घ.
'दानवद्वीप' । १४ घ. 'दः' । १५ घ. 'तस्मात्' । १६ घ. 'साऽऽत्मा' । १७ घ. 'कर्म' ।
१८ घ. 'जति' । १९ घ. 'कर्म' ।

प्रमाणा देहादिष्वतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः । देहादिष्वतिरिक्तोऽपि नास्ती
 बुद्धेर्यतिरिच्यते क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानचौदिपक्षः ।
 तृतीये दिग्म्बरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्याऽऽच्यान्ति तत्रायोर्नार्थो नोपपत्ता ।
 द्वितीयाद्यं विमर्शने—तत्रेत्यादिना । अनित्येषु घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणो-
 मितया वैशेष्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चञ्चलः सविशेषः सन्परिणामीत्यर्थः ।
 देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुद्ध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्वि-
 शेषत्वात्तदभावस्येत्याह—नास्तिभाव इति । प्रकारमनुष्ठयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्या-
 स्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बाळिशस्त्रे सिद्धे कलितं न्यायमुत्तं-
 हरति—किञ्चित् ॥ ८१ ॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्धिपयत्वाद्धिदुषो नाग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमियाशङ्क्याऽऽह—विप्राणांमिति । ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेव विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वभाविको न नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वात्तन् नियोगमोक्षने । एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान्नुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । अस्यार्थं कथयति—विप्राणांमित्यादिना । तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति—पदेतदिति । एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

सवस्तु सोपलम्भं च ह्यं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

एवमन्योन्याविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषाश्चदानि प्रावादु-
कानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तेषुक्तिभिरेव दर्शयित्वा
चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्वागादिदोषानाश्चदं स्वभावज्ञान्तमद्वैतदर्शनमेव
सम्पददर्शनमित्युपसंहृतम् । अर्थादर्शनं स्वप्रक्रियामदर्शनार्थं आरम्भः—
सवस्तु संवृत्ति । सता वस्तुना सह वर्तत इति सवस्तु । तथा सोपल-
म्भिरुपलम्भस्तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारा-
स्पदं ब्राह्मणग्रहकलक्षणं ह्यं लौकिकं लोकादननेन लौकिकं जागरितमि-
ष्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृत्तेरुपभा-
वात् । सोपलम्भं वस्तुवदुपलम्भनमुपलम्भोऽस्त्यपि वस्तुनि तेन सह
वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं प्रविभक्तं जागरितात्स्यूयाद्धौ-
किकं सर्वमाणिशाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

परमनिराकरणमुखेनाऽऽत्मनस्त्वमवधारितम् । अयुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थाप्रयो-
पन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति—सवस्त्विति । वृत्तानुवादपूर्वकं
प्रकरणशेषस्य तावदेव दर्शयति—एवमिति । शिष्यस्याप्यारोपहृदिमाश्रित्य ज.प्रदा-
दिपदार्थपरिनुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तन्मैत्राऽऽत्मनस्त्वस्य प्रदर्शनशरो
ग्रन्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति—सवस्त्विति । यदि प्राणिभामिकं व्याव-

१ अ. 'आर्षेऽसो' । २ छ. 'ह्यं' । ३ अ. 'दुर्वेव ह' । ४ छ. 'एवमिति त' । ५ अ. ह. 'ज. एतत्पु' । ६ अ. 'दार्शनिकस्य' 'द्वय' । ७ छ. 'अवस्तु' । ८ अ. 'वृत्तिः' । ९ अ. 'दुर्वेव' । १० अ. 'लम्भ' । ११ अ. 'वस्तुना' । १२ अ. 'प्रतिविधि' । १३ छ. 'द्वे. विधि' । १४ अ. 'वस्तुशरो' । १५ अ. ह. 'वयो' । १६ अ. 'दे. वस्तु' । १७ अ. 'एव ज' । ह. 'एवम' ।

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्धिदुषो नामिहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं
 स्यापि नियोगनोऽस्ति कर्तव्यमिच्छाशङ्क्याऽऽह—विषाणापिति । ब्रह्मविदां वाङ्म-
 ॥नामेष विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभा-
 वेको न नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वात् न नियोगमोक्षने । एवं कूटस्थमात्म-
 तत्त्वं विद्वान्गुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मस्वरूपेण निष्ठनीत्यर्थः । असुरार्थं कथयति—
 विषाणापित्यादिना । तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति—यदेतदिति । एष एवे-
 त्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

सवस्तु सोपलम्भं च ह्यं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

तत्रं विद्वदनुभवसमाधिगम्यमित्याह—ज्ञानमिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूय विवक्षित-
मर्थं कथयति—अवस्त्विति । ग्राह्यग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—ग्राह्येति । सुप्तं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वप्रवृत्तीति । अवस्थाद्वयबीजं सुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—एवमिति ।
अवस्थात्रयभेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—सोपायमिति । ज्ञानैवत्र मनोवृत्तिरूपं
विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवतोत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेति । सर्वेरेव प्राक्शुद्धेः शुष्ककर्कशैल्पनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपैव-
स्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञे-
यमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञेयमिति । उपा-
योपेयभूते ययोक्तेऽर्थे विदुषामभिमानिमादर्शयति—सदेति ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाविद्यः ॥ ८९ ॥

ज्ञानं च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं
लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पथाच्छ्लेढं लौकिकम् । तदभावेन लोको-
त्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽदृष्टेऽज्ञेऽभये
विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वथायां इथ सर्वज्ञस्तद्भावः
सर्वज्ञता । इहास्मिद्धौके भवति महाविद्यो महाबुद्धेः । सर्वलोकानिगत-
वस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । मनुद्विदिते स्वरूपे
व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो
यथाऽन्येषां प्रावाहुकानाम् ॥ ८९ ॥

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञानं तदुक्तवस्तुज्ञाने
फलतीति कथयति—ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयभेदेन विवक्षितं क्रममनुकामनि—पूर्व-
मित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति—
स्थानेति । तुर्ये विदिते सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मद्वैतभावोदयवृत्तित्वात्प्राह—
अदृष्ट इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कोट्यर्थं कथयति—भज इति ।
कार्यसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबन्धत्वात्तदभिदर्शयति—अमय इति ।

१ ग. 'विदिते' । २ ग. घ. ज. 'दृष्टम्' । ३ घ. 'अदृष्ट' । ४ ग. घ. 'दे' । ५ ग.
घ. छ. 'पत्य व' । ६ घ. 'नेन्दन्ते' । ७ घ. 'वे टी' । ८ क. घ. 'वे व दू' । ग. घ. 'वे व' ।
९ ग. 'वदुद्धे' । १० घ. 'त वदुद्धे' । ११ ग. घ. 'दववे' । १२ घ. क. 'ति । द' ।
१३ क. शीःस्य ।

तत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह—ज्ञानमिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूय विवक्षित-
मर्थं कथयति—अवस्तिविति । ग्राह्यग्रहणविभागैर्बन्धितत्वादेव कुतो लोकानतीतत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—ग्राह्येति । सुपुंसं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यनामित्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वप्रवृत्तीति । अवस्थाद्वयबीजं सुपुंसमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—एवमिति ।
अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—सोपायमिति । ज्ञानैवत्र मनोवृत्तिरूपं
विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेति । सर्वैरेव प्रावाहुकेः शुष्कनर्कमैल्पनशालैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपैव-
स्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञे-
यमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञेयमिति । उपा-
योपेयभूने ययोक्तेऽर्थे विदुषामभिनिमादर्शयति—सदेति ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८९ ॥

ज्ञानं च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधं । पूर्वं
लौकिकं स्थूलम् । तद्भावेन पथाच्छेदं लौकिकम् । तद्भावेन लोको-
त्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽनेऽभये
विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वथामौ शब्ध सर्वज्ञस्तद्भावः
सर्वज्ञता । इहास्मिन्नलौके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वज्ञोक्तानिज्ञय-
वस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सच्चिद्विदिते साक्षरे
व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो
ययाऽन्येषां प्रावाहुक्तानाम् ॥ ८९ ॥

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञानं तदुक्तवस्तुज्ञाने
फलतीति कथयति—ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुकामनि—पूर्व-
मित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयानीनं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति—
स्थानेति । तुर्ये विदिने सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मद्वैताभावोपपत्तिवत्त्वात्—
अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कोट्यर्थं कथयति—अत्र इति ।
कार्यसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूतविद्यासंबन्धाभावमभिदधानि—अभय इति ।

१ व. 'गिरि' । २ व. घ. ज. 'दमात्र' । ३ व. 'जव' । ४ व. ह. 'देः क' । ५ व.
ग. घ. ह. 'पश्य व' । ६ व. 'तेनेरन्ते' । ७ व. 'दे ह' । ८ व. ह. 'दे व पु' । ९ व. 'ये सर्व' ।
१० व. 'स्फुटय' । ११ व. 'त वस्तु त' । १२ व. ह. 'दशवे' । १३ व. व. 'ति । ह' ।
१४ व. 'दोत्य' ।

तत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह—ज्ञानपिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूय विवक्षित-
मर्थं कथयति—अवस्तिवति । ग्राह्यग्रहणविभागैर्बर्जितत्वादेव कुतो लोकानीतत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—ग्राह्यंति । सुप्तं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वप्रवृत्तीति । अवस्थाद्वयबीजं सुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—एवमिति ।
अवस्थात्रयभेदमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—सोपायमिति । ज्ञानैव मनोवृत्तिरूपं
विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवनीत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेति । सर्वैरेव प्रावादुकेः शुष्कनर्कैर्लपनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपैव-
स्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञे-
यमुच्यते तेन तदापि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञेयमिति । उपा-
योपेयभूते ययोक्तेऽर्थे विदुषामभिमनिमादर्शयति—सदेति ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाविद्यः ॥ ८९ ॥

ज्ञानं च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधं । पूर्वं
लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाच्छ्लेदं लौकिकम् । तदभावेन लोको-
चरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽनेऽमये
विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वथापी गृह्य सर्वज्ञस्तादावः
सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके भवति महाविद्यो महाबुद्धेः । सर्वज्ञोऽस्मानिदम-
वस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । मनुदिदिते साक्ये
व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवविभवौ स्तो
यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम् ॥ ८९ ॥

आत्मनि विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति श्रुत्या यत्प्रविज्ञानं तदुक्तवस्तुज्ञाने
फलतीति कथयति—ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुकामनि—पूर्व-
मित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयानीनं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमेण दर्शयति—
स्थानेति । तुर्ये विदिने सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मत्वेनाभाषोपश्लेषत्वमाह—
अद्वय इति । अन्मादिमूर्तिविक्रियारहितत्वेन कोऽप्येवं कथयति—अन इति ।
वार्थसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबन्धमात्रमभिदशति—अमप इति ।

१ ग. 'परिव' । २ घ. ए. ज. 'नमात्र' । ३ घ. 'अवय' । ४ घ. ए. 'दे' । ५ ग.
घ. छ. ह. 'वत्य ब' । ६ छ. तेनेद्वये । ७ घ. 'दे टी' । ८ क. झ. 'दे ब वृ' । क. ह. 'दे कर्' ।
९ घ. 'एतद्वत्' । १० छ. 'त वस्तु ट' । ११ घ. ए. 'द्वये' । १२ घ. क. 'ति । ह' ।
१३ क. शीतस्थे ।

प्रकृत्याऽऽकाशवञ्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किंचन ॥ ९१ ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिर-
ञ्जनसर्वगतैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः ।
बहुवचनकृतभेदाशङ्का निराकुर्वन्नाह—क्वचन किंचन किंचिदणुमात्रमपि
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिर्विनतं परमार्थत्वमिति तदिदानीं स्फुटयति—प्रकृत्येति ।
बहुवचनप्रयोगप्रसंगं दोषं प्रत्यादिशति—विद्यत इति । कल्पितभेदनिबन्धनं बहुवच-
नमित्यर्थः । क्वचनेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्या-
शाशिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्त्यैव न परमार्थत इत्याह—यस्मादादौ बुद्धा
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यमकाशस्वरूपः सवि-
तैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च
तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिग्धमान-
स्वरूपा एवं नैवं चेति । यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनि-
श्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिर-
पेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्मण्यनिरपेक्षता सर्वदे-
स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ ९२ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुरूपमेव ज्ञेयत्वं ज्ञानं प्रत्युदयति—आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तरीत्या समुपलस्य ज्ञानस्य कष्टमाह—यस्येति । प्रथमतस्तस्य तात्पर्यमाह—ज्ञेय-
ताऽपीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । वादान्तरमार्थं कथयति—न
चेति । निश्चितमरूपत्वमेव स्पष्टयति—नेत्यादिना । न कल्पतः—अप्रम-
त्ताद्यमेवं नैवमिति संदिग्धमानस्वरूपो बहिर्बुद्धम् । तस्य स्फुटताऽपि नित्यताऽपि नैवमिति

१ अ. 'बोधे हेतुः' । २ अ. 'दन्दे न' । ३ अ. 'दन्दे न' । ४ अ. 'न' । ५ अ. 'न' । ६ अ. 'न' । ७ अ. 'न' । ८ अ. 'न' । ९ अ. 'न' । १० अ. 'न' । ११ अ. 'न' । १२ अ. 'न' । १३ अ. 'न' । १४ अ. 'न' । १५ अ. 'न' । १६ अ. 'न' । १७ अ. 'न' । १८ अ. 'न' । १९ अ. 'न' । २० अ. 'न' । २१ अ. 'न' । २२ अ. 'न' । २३ अ. 'न' । २४ अ. 'न' । २५ अ. 'न' । २६ अ. 'न' । २७ अ. 'न' । २८ अ. 'न' । २९ अ. 'न' । ३० अ. 'न' । ३१ अ. 'न' । ३२ अ. 'न' । ३३ अ. 'न' । ३४ अ. 'न' । ३५ अ. 'न' । ३६ अ. 'न' । ३७ अ. 'न' । ३८ अ. 'न' । ३९ अ. 'न' । ४० अ. 'न' । ४१ अ. 'न' । ४२ अ. 'न' । ४३ अ. 'न' । ४४ अ. 'न' । ४५ अ. 'न' । ४६ अ. 'न' । ४७ अ. 'न' । ४८ अ. 'न' । ४९ अ. 'न' । ५० अ. 'न' । ५१ अ. 'न' । ५२ अ. 'न' । ५३ अ. 'न' । ५४ अ. 'न' । ५५ अ. 'न' । ५६ अ. 'न' । ५७ अ. 'न' । ५८ अ. 'न' । ५९ अ. 'न' । ६० अ. 'न' । ६१ अ. 'न' । ६२ अ. 'न' । ६३ अ. 'न' । ६४ अ. 'न' । ६५ अ. 'न' । ६६ अ. 'न' । ६७ अ. 'न' । ६८ अ. 'न' । ६९ अ. 'न' । ७० अ. 'न' । ७१ अ. 'न' । ७२ अ. 'न' । ७३ अ. 'न' । ७४ अ. 'न' । ७५ अ. 'न' । ७६ अ. 'न' । ७७ अ. 'न' । ७८ अ. 'न' । ७९ अ. 'न' । ८० अ. 'न' । ८१ अ. 'न' । ८२ अ. 'न' । ८३ अ. 'न' । ८४ अ. 'न' । ८५ अ. 'न' । ८६ अ. 'न' । ८७ अ. 'न' । ८८ अ. 'न' । ८९ अ. 'न' । ९० अ. 'न' । ९१ अ. 'न' । ९२ अ. 'न' । ९३ अ. 'न' । ९४ अ. 'न' । ९५ अ. 'न' । ९६ अ. 'न' । ९७ अ. 'न' । ९८ अ. 'न' । ९९ अ. 'न' । १०० अ. 'न' । १०१ अ. 'न' । १०२ अ. 'न' । १०३ अ. 'न' । १०४ अ. 'न' । १०५ अ. 'न' । १०६ अ. 'न' । १०७ अ. 'न' । १०८ अ. 'न' । १०९ अ. 'न' । ११० अ. 'न' । १११ अ. 'न' । ११२ अ. 'न' । ११३ अ. 'न' । ११४ अ. 'न' । ११५ अ. 'न' । ११६ अ. 'न' । ११७ अ. 'न' । ११८ अ. 'न' । ११९ अ. 'न' । १२० अ. 'न' । १२१ अ. 'न' । १२२ अ. 'न' । १२३ अ. 'न' । १२४ अ. 'न' । १२५ अ. 'न' । १२६ अ. 'न' । १२७ अ. 'न' । १२८ अ. 'न' । १२९ अ. 'न' । १३० अ. 'न' । १३१ अ. 'न' । १३२ अ. 'न' । १३३ अ. 'न' । १३४ अ. 'न' । १३५ अ. 'न' । १३६ अ. 'न' । १३७ अ. 'न' । १३८ अ. 'न' । १३९ अ. 'न' । १४० अ. 'न' । १४१ अ. 'न' । १४२ अ. 'न' । १४३ अ. 'न' । १४४ अ. 'न' । १४५ अ. 'न' । १४६ अ. 'न' । १४७ अ. 'न' । १४८ अ. 'न' । १४९ अ. 'न' । १५० अ. 'न' । १५१ अ. 'न' । १५२ अ. 'न' । १५३ अ. 'न' । १५४ अ. 'न' । १५५ अ. 'न' । १५६ अ. 'न' । १५७ अ. 'न' । १५८ अ. 'न' । १५९ अ. 'न' । १६० अ. 'न' । १६१ अ. 'न' । १६२ अ. 'न' । १६३ अ. 'न' । १६४ अ. 'न' । १६५ अ. 'न' । १६६ अ. 'न' । १६७ अ. 'न' । १६८ अ. 'न' । १६९ अ. 'न' । १७० अ. 'न' । १७१ अ. 'न' । १७२ अ. 'न' । १७३ अ. 'न' । १७४ अ. 'न' । १७५ अ. 'न' । १७६ अ. 'न' । १७७ अ. 'न' । १७८ अ. 'न' । १७९ अ. 'न' । १८० अ. 'न' । १८१ अ. 'न' । १८२ अ. 'न' । १८३ अ. 'न' । १८४ अ. 'न' । १८५ अ. 'न' । १८६ अ. 'न' । १८७ अ. 'न' । १८८ अ. 'न' । १८९ अ. 'न' । १९० अ. 'न' । १९१ अ. 'न' । १९२ अ. 'न' । १९३ अ. 'न' । १९४ अ. 'न' । १९५ अ. 'न' । १९६ अ. 'न' । १९७ अ. 'न' । १९८ अ. 'न' । १९९ अ. 'न' । २०० अ. 'न' ।

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किंचन ॥ ९१ ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावात् आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनि-
ञ्जनसर्वगतैस्तत्रैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः ।
बहुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह—क्वचन किंचन किंचिदणुमात्रमपि
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिर्विनतं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति—प्रकृत्येति ।
बहुवचनप्रयोगप्रसंगं दोषं प्रत्यादिशति—विद्यत इति । कल्पितभेदनिवन्धनं बहुवच-
मित्यर्थः । क्वचनेति देशकालवस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्यां-
शांशिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्येव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्तैव न परमार्थत इत्याह—यस्मादादौ बुद्ध्या
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावात् एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवि-
तैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च
तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिग्धमान-
स्वरूपा एवं नर्त्तं चेति । यस्य मुमुक्षोरैवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनि-
श्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा यथा सचिता नित्यं प्रकाशान्तरनिर-
पेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदो-
स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ ९२ ॥

ज्ञेयतादप्रयोगान्मूलमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदयति—आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य कृतमाह—यस्येति । प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—ज्ञेय-
ताऽपीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । वादान्तरस्यापि कल्पयति—न
चेति । निश्चिन्त्यस्वरूपत्वमेव स्पष्टिरेकद्वारा स्पष्टयति—नेत्यादिना । न गत्याऽऽत्मन-
स्तादमेवं नैवमिति संदिग्धमानस्वरूपो भवितुमर्हत् । तस्य कृतप्रकाशविशालात्प्रतिपत्तय

१ उ. 'बन्धे जेदा ध' । २ उ. 'एवै ल' । ३. 'द्वे म' । ४. 'च उ अ अत्ये' ।
५ उ. 'नेरु' । ६ उ. 'वि' । ७ उ. 'प्रयो' । ८ उ. बुद्धाः । ९ उ. 'वे' । १० उ. 'न' ।
११ उ. 'सर्व' । १२ उ. 'अ. अ. अत्य' । १३ उ. 'विशाल' । १४ उ. 'वे वै' । १५ उ.
'दः' । १६ उ. 'वे न' । १७ उ. 'अ अत्य' । १८ उ. 'न' । १९ उ. 'अ' । २० उ. 'अत्य' ।

पतुर्पप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । २१७

तस्मादित्युत्तरेणास्य संबन्धः । प्रथमार्थमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति—अत इति ॥ ९४ ॥

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तबहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पमज्ञैर-
नवगाह्यमित्याह—अजे साम्ये परमार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित्कयाद-
योऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरति-
शयतत्त्वविषयज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमा-
र्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विपयी
करोतीत्यर्थः ।

“ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे गतिर्नैवोपैलभ्यते ” ॥

इत्यादिस्पर्णात् ॥ ९५ ॥

एवमविद्वान्निन्दां प्रदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति—अज इति । कूर्त्तस्ये वस्तुनि
निर्विशेषे येषाममभावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारणरूपं विज्ञानं संभावनोपनीतमस्ति
ते हि व्यवहारभूमौ महति निरनिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्सात्महानुमाया भवन्तीत्यर्थः ।
ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोकैः साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते
तत्राऽऽह—तद्येति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यदिदमिति । यदित्युपक्रमात्तदमहा-
त्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम् । अमहात्मस्यं क्षुद्रहृदयत्वम् । तत्र हेतुः—अपण्डितै-
रिति । अण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वेदान्तेत्यादिना सूचयते । तेषां पौरुषार्थेण
पर्यालोचनापरिषयपराङ्मुखैरित्यर्थः । विचारार्थैर्तुर्गामावादेव पदार्थभावार्थविभागाव-
गमशून्यत्वमाह—अल्पमज्ञैरिति । तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केवामैव मनोषा समुत्पिपे-
दित्याशङ्क्य येषां केषांचिदेव तद्विद्यमानमित्याह—ये केचिदिति । अथादीनामुपनि-

१ अ. 'दिष्टते' । २ '१२ क. 'लक्ष्मे' । ३ अ. 'लौकिक एव' । ४ अ. 'व लो' । ५ अ. 'ज्ञानवि' । ६ अ. 'तदंश' । ७ अ. 'वयं क' । ८ अ. 'वा लोकेऽपि मु' । ९ अ. 'वपि' । १० अ. 'अ' ।
'इति ह्ये' । १० प. क. अ. 'बुद्ध्या' । ११ अ. 'परत्वे' । १२ अ. क. 'दृष्टव' ।
१३ अ. 'रत्नं क' । १४ अ. 'अ' । १५ अ. 'अ' । १६ अ. 'अ' । १७ अ. 'अ' । १८ अ. 'अ' । १९ अ. 'अ' ।
२० अ. 'अ' । २१ अ. 'अ' । २२ अ. 'अ' । २३ अ. 'अ' । २४ अ. 'अ' । २५ अ. 'अ' ।

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा
जायमान उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽमङ्गताऽमङ्गत्वं सदा नास्ति
किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिर्वन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानममङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनः सवि-
पयत्वाज्ज्ञानस्यासद्भत्वममंगतं प्रमत्तमेत्याह—अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्य-
चिदापि पदार्थस्य नग्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुपाहित्वेनामङ्गत्वायोगं बन्धध्वंसलक्षणं
प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह—किमुतेति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—इत इति ।
विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥९८॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति द्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि
धर्माणामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावर-
णमविद्यादिवन्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः ।
प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यंशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावाः । यथेवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः
स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा नित्यम-
काशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशित इत्युच्यते यथा वा नित्यनिवृत्तगतनयोऽ-
पि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अलभ्येति ।
बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह—बुध्यन्त इति । शैलो-
त्तरत्वे श्लोकमवतारयति—तेषामित्यादिना । अविद्वद्दृष्टेर्वाविद्यावरणं सिध्यति
न तत्त्वदृष्टयेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अलभ्येति । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणप्रयमि-
त्याह—यस्मादिति । तस्माद्बन्धनरहिता इति पूर्वग संबन्धः । आत्मनो यथोक्तस्व-
भावत्वे बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्यासिपनि—यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह—उच्यत
इति । मुख्यवैष क्रियाकर्तारो प्रकृतिप्रत्ययाम्भयामभियेयादित्याशङ्क्य नियममुदाहर-
णाम्यां निरस्यति—यथेत्यादिना ॥ ९८ ॥

१ ख. घ. ङ. ज. 'यो तु वा' । २ ख. 'हत्वं' । ३ ख. 'सि जा' । ४ क. घ. छिम् । ५ ख.
'नि ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः । ६ क. 'न स्वदे' । ७ छ. 'सिद्धं ह' । ८ ख. 'स्यय' ।
९ ख. 'सिद्धम्' । १० ज. 'रत्न' । ११ ख. 'त्यम्' । १२ छ. 'वेय' । १३ ख. 'य ह' । १४ घ.
छ. ङ. 'स्युत्तरे त' । १५ द. ख. 'स्युत्तरे' । १६ क. 'स्युत्तरे' । १७ ख. 'वेत्त' ।

बोद्धव्यं किं त्वोपचारिकमिति प्रकृतमुपमं हर्तुमिति शब्दः । पूर्वार्थस्य तात्पर्यमाह—
आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे—ज्ञानेति । सकलभेदविकलं परिपूर्णमनादि-
निघने ज्ञानिमात्रमुपनिर्देकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति
कुतो मतसंकर्याशङ्काऽवकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥१००॥

इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः

संपूर्णाः ॥ ॐ तत्सत् ॥

शास्त्रममाप्त्वा परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन
दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्दुर्विज्ञेय-
मित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं दुष्पवेशं महासमृद्धवदकृतमज्ञैः । अजं
साम्यं विशारदम् । ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वाऽवगम्यं
तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्वन्स्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरं-
मापाद्य यथाबलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रकरणत्रयुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्याऽऽशुविधानेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरंस्तन्नमस्कार-
रूपं मङ्गलचरणं संशययति—दुर्दर्शमिति । दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं
हेतुं विशिष्टत्वा विशिनष्टि—अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं
निर्विशेषत्वं सर्वमवगन्विधुरत्वं चेति हेतुप्रथमभिप्रेत्याऽऽह—अजमित्यादिना ।
विशेषणप्रयं तर्हि कृतश्चिदनवर्तनं तन्नास्त्येवेति निश्चंतुं युक्तम्, प्रमोणादीनत्यासप्रमेय-
सिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरतद्वर्माध्यासायाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमित्याह—पद-
मिति । तत्र तर्हि संकलविभागविकले कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—अनानात्वमिति । यद्यपि वर्तुनस्तस्मिन्नाज्ञात्वं नावकल्पने तथाऽपि
यथासाध्यं यथाबलमवलम्ब्य कालानिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया प्रथयादि-
प्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—शास्त्रेति । यदि पर-
मार्थतत्त्वं शास्त्रस्याऽऽशुविधानेऽपि नमस्कारयने तदा तस्याऽऽद्यन्तमध्येऽनुमंवेद्यया

१ क. 'पकारि' । २ ग. झ. 'एवमययोः' । ३ घ. ड. 'शांकर्यमा' । ४ घ. 'शक्य-
स्येति' । ५ ख. ग. झ. 'न विस्ति' । ६ ख. घ. ड. 'वैद' । ७ घ. 'त्यर्थं' । ८ घ. 'स्वीकृ-
त्वा' । ९ घ. 'दुर्दर्श' । १० झ. 'म्य इत्या' । ११ ख. घ. 'रत्या' । १२ घ. ड. ज. 'दि रि' ।
१३ घ. 'गहाराणा' । १४ झ. 'कार्या' । १५ ख. घ. ड. ज. 'तर्हि' । १६ ख. 'स्मृतीऽपि' ।
१७ घ. 'दुष्पृथ' । १८ घ. ड. झ. 'दृष्टा' ।

... ..

... ..

॥ १० ॥

... ..

च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यब्रह्मतां प्राप्य गतिमेतां
 गन्तव्यतां बादर्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह—अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्रह्म
 वस्तुतो निरस्तमस्तनानास्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथोऽपि जीवो जग-
 दीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह—एकमिति । केषां
 दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह—विविधेति । विविधाश्च ते विषयधर्माश्च
 तद्ग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकल्पमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधीर्न
 तु तत्त्वतः । शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

मज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
 भूतान्पालोक्य मग्नान्यविरतजननप्राद्वयारे समुद्रे ।
 कारुण्यादुद्धारामृतमिदममर्दुर्लभं भूतहेतो-
 र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽरिष ॥ २ ॥

संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणे-
 तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रणमति—मज्ञेति । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाभ्युपगम्यते भूतहेतो-
 स्तदुपकारार्थमुद्धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति संबन्धः । अममिति तस्य पुरोदेशं
 संनिहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरुणामनिर्वायेन पूज्य-
 स्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह—पूजयेति । नमस्कारप्रक्रियां प्रकृतयति—पादपा-
 तैरिति । पादौ तदीयो पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पादौ भूयो भूयो नमोमा-
 वास्तैरिति यावत् । आचार्यो ज्ञानाभ्युपगम्यते कथंभूतमुद्गतवानित्यवशात्तस्मात्—
 अन्तरस्थमिति । कस्यान्तरस्थमिति विवक्षापामाह—वेदेति । कथमित्यत्राऽऽह—
 मज्ञेति । मेधामहिता प्रज्ञैव वैशाखो भेन्वास्तस्य वेधो वेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विद्यो-
 दितो जलनिधेर्वेदनामा तस्यान्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य
 ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति—अपरैरिति । यदि मग्नता
 नारायणेन क्षीरमागरान्तरावस्थितममृतं समुद्रं तदेव कथंचिदमम लेभिर । इदं तु
 तैरनायामलभ्यं न भवति । ज्ञानमात्रममृतमेतरेव लभ्यन्वदित्यर्थः । यदि कारुण्यादि-
 दममृतमाचार्येण वेदोद्देशेनोपकारार्थमुद्गतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रदुर्लभद्विधा-
 द्वाऽऽह—भूतानीति । दोऽयं समुद्रवद्गुरुरासः संवास्तमिदममृतमनायं मेव-

१ अ. 'द्वि' १. २ अ. 'द्वि' २. ३ अ. 'द्वि' ३. ४ अ. 'द्वि' ४. ५ अ. 'द्वि' ५. ६ अ. 'द्वि' ६. ७ अ. 'द्वि' ७. ८ अ. 'द्वि' ८. ९ अ. 'द्वि' ९. १० अ. 'द्वि' १०. ११ अ. 'द्वि' ११. १२ अ. 'द्वि' १२. १३ अ. 'द्वि' १३. १४ अ. 'द्वि' १४. १५ अ. 'द्वि' १५. १६ अ. 'द्वि' १६. १७ अ. 'द्वि' १७. १८ अ. 'द्वि' १८. १९ अ. 'द्वि' १९. २० अ. 'द्वि' २०. २१ अ. 'द्वि' २१. २२ अ. 'द्वि' २२. २३ अ. 'द्वि' २३. २४ अ. 'द्वि' २४. २५ अ. 'द्वि' २५. २६ अ. 'द्वि' २६. २७ अ. 'द्वि' २७. २८ अ. 'द्वि' २८. २९ अ. 'द्वि' २९. ३० अ. 'द्वि' ३०.

सामित्याह—यत्पादाविति । येषां गुरूणां पादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशुश्रूषाप्रणायिमनीपानुपां श्रुतिर्मननानिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम् । शमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषां प्राप्तिरभ्या श्रेष्ठा प्रतिष्ठिता सिध्यति । यस्माद्गोवा सफला श्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्माद्भ्युत्पत्वं तैस्यां संभाव्यते तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थे परिसमाप्तिसंभवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-
 दुद्यातानर्षसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।
 आज्ञायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं
 वन्दे वाचां धियां चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥
 गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसंमता ।
 संमिता निर्मिता सेयमर्षिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रानकाचार्यश्रीगुहानन्दपूज्यपादशिष्यमगतदा-
 नन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयभाष्यटीकायामज्ञातज्ञान्वारुणं
 चतुर्थं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

समाप्तेयमानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकर-
 भाष्यसमेता सगौडपादीयकारिकाथर्ववे-
 दीयमाण्डूकयोपनिषत् ।

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषदीपिका ।

माण्डूक्योपनिषदाख्यां करिव्ये पदचारिणीम् ।

ओमात्मापेदसंघोषादानन्दात्मप्रकाशनीम् ॥ १ ॥

नामनामिनोर्लोके भेदस्याप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्तुतश्चोकारस्य ब्रह्मविवर्तत्वाद्विवर्तानां च विक-
र्तापिष्ठानेन भेदशून्यत्वादत ओंकारं ब्रह्मनामधेयं ब्रह्मदृष्टयाऽऽह—ओम् । अवति
ब्रह्मबुद्ध्या दृष्टो द्रष्टृनित्योम् । इति, ओंकारानुकरणार्थः । एतत् । उक्तमोंकाररूपं
जगत्पर्णस्य शङ्कृस्पानीयं ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तं ब्रह्मणो विकारो नामधेयं च ।
अक्षरम् । वर्णात्मकम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं चेतनाचेतनात्मकं जगत्सर्वं निखिलं
तस्य सर्वात्मकस्योकारस्योपव्याख्यानमुप सामीप्येन विस्पष्टमा समन्तात्कथनमुक्ता-
र्थविवरणमित्यर्थः । भूतमतीतं भवदूर्तमानं भविष्यदनागतमित्यनेन प्रकारेण सर्वं
निखिलमोंकार एव प्रणव एव न त्वन्यत् । यच्च यदपि प्रसिद्धं सदसदात्मकमन्यदु-
क्ताद्यतिरिक्तं त्रिकालातीतमुक्तकालत्रयासंसृष्टं तदप्युक्तं ब्रह्म नरविषाणादिकमपि ।
अपिशब्दः पूर्वेण समुच्चयमाह । ओंकार एव । व्याख्यातम् । ओंकारस्य ब्रह्मणो
नामधेयत्वादिसंव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—सर्वं निखिलं हि निश्चितमेतत्प्रपञ्चनातं
ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं बृहत् । जडस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं न चेतनस्येतिशङ्कानिराक-
रणार्थमाह—अयमनुभूयमान आत्माऽऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वेवपदार्थः । ब्रह्मोक्तं
तत्पदार्थः । स कार्यकारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तोऽप्यमात्मा व्याख्यातम् ।
चतुष्पाच्चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् ।

गौरिव किं चतुष्पादित्वाशङ्क्य नेत्याह—जागरितस्थानो जागरितं स्थानं यस्य
स जागरितस्थानः । ऋषिःमज्ञो बहो रूपादौ चक्षुरादिग्राह्ये प्रज्ञा यस्य स बहिः-
प्रज्ञाः सप्ताङ्गः सप्तसंख्याकानि द्युमूर्धवायकाशोरियष्टिव्याहवनीयाख्यानानि मूर्धचक्षुः-
प्राणशरीरान्तर्भागमूत्राशयपादास्थान्यङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । एकोनविंशतिमुखः,
पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपाणि मुखान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यस्य स
एकोनविंशतिमुखः । स्थूलभुक्, स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । वैश्वानरो
विश्वेषामयं नरो विश्वे वा नरा यस्य विश्वश्चासौ नरश्चेति[वा] विश्वानरः, स एव वैश्व-

* अथ नित्यं यमामेऽनुत्तरपदस्यैवेतिपत्ताभावस्तु ऋन्दमि दृष्टानुषिषेराधयणात् ।

१ ग. 'दृष्टवेत्याह । २ ग. 'सं भवति । ओंकार' । ३ ग. 'दृष्ट' । ४ ग. 'द—शरीरान्त-
भाग' स' । ५ ग. 'चचारिष्ट' ।

न्याहितम् । अग्राह्यं सर्वप्रकारग्रहणायोग्यम् । अलक्षणं गन्धवत्त्वादिबोधशून्यम् ।
 अचिन्त्यमन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतम् । अव्यपदेश्यं पृथिवीत्यादिव्यपदेशवद्व्यपदेशा-
 योपयम् । एकात्मप्रत्ययसारं सर्वाद्वैतप्रत्ययः सारभूतोऽवगतिहेतुत्वेन यस्मिंस्तदेका-
 त्मप्रत्ययसारं बाह्यनसातीतमप्यात्मबोधेनावगन्तुं शक्यमित्यर्थः । प्रपञ्चोपशमं प्रप-
 ञ्चस्य कार्यकारणात्मकस्योपशमोऽभावो यस्मिंस्तत्प्रपञ्चोपशमम् । [शान्तं स्पष्टम् ।]
 शिवं स्वयंप्रकाशमानन्दान्तरूपत्वान्मङ्गलम् । अद्वैतमानन्दात्मव्यतिरिक्तशून्यं चतुर्थं
 तुरीयं पादं मन्यन्ते संख्याशून्यमपि पूर्वापेक्षयाऽवगच्छन्ति स वस्तुतस्तत्तुरीयरूपोऽप्य-
 विषया चतुष्पादात्माऽऽनन्दात्माऽऽत्मप्रत्ययव्यवहारयोग्यः स तुरीयरूपोऽपगतस-
 मस्तविशेषो विज्ञेयो विशेषेण साक्षात्कर्तव्यः ।

इदानीमात्मोकारयोरभेदं कण्ठत आह—सोऽयमात्मा व्याख्यातम् । अव्यक्षर-
 मक्षराण्यकारोकारमकारार्धमात्रारूपानि स्वपादसंमितान्वविकृत्य वर्तत इत्यव्यक्षरम् ।
 ओंकार ओंकारस्वरूप ओंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वे साम्यम् । अधिमात्रमकाराद्याभ-
 त्तयो मात्रा विश्वादिपादसमसंख्याका अधिकृत्याधिमात्रम् । आत्मोकारयोरभेदे कार-
 णमाह—पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्या मात्रा अकारोकारमकारार्धमात्राः ।
 तादात्म्यं दृढीकर्तुमुक्तं विपर्ययेण निर्दिशति—मात्राश्च पादाः । चकार एवकारार्धः ।
 नायं विपर्ययनिर्देशस्त्वमहमितिबहुपचारार्थः किं तु षटः कलशः कलशो षट इतिप्रति-
 रूपचरितं मात्राणां पादानां च तादात्म्यमित्येवकारार्धः । व्याख्यातमन्यत् । अर्धमात्रा-
 यास्तुरीयपादरूपत्वात्तुरीयस्य च पूर्वपादत्रयादत्यन्तैलक्षणपादतोऽर्धमात्रां परिरयत्य
 शेषमात्रा आह—अकार उकारो मकारः, स्पष्टम् । इति मात्राप्रयनिर्देशार्थः ।
 इदानीं विभागेन मात्राणां पादरूपतामाह—जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः
 मथमा मात्रा । पूर्वा मात्रा । व्याख्यातमन्यत् । अकारस्य पूर्वमात्राव उपपत्ति-
 माह—आप्तेष्यतिः । अकारो हि जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्तेषु । प्रकारान्तरेण पुन-
 निरुक्तिमाह—आदिमत्त्वाद्वा । अ आ इ इत्येवमादिरादिः स यस्मिन्नन्ति सोऽप्य-
 मादिमांस्त्वस्य भाव आदिमत्त्वमादिसामान्दस्त्वमित्यर्थः । प्रथमपादोऽपि यथा पादाना-
 मादिरत एव तत्सामान्यवशान्तेति चेत्यत्पादानां पूर्वभाविन्यत् । वाचस्पतः पशान्तर्गवः ।
 विश्वाकारयोरैक्यमाप्तेषुऽऽदिमत्त्वद्वैत्यर्थः । इदानीं विश्वकारयोः सार्वभौमस्यऽदिमत्त्व-
 ज्ञानत्कलमाह—आप्तेषु । आप्तेषु इ प्रमिद्वान्ने स्वर्दिना न्मर्वात्तितिद्वन्द्वामा-
 न्वापदमानान्पुत्रसेवादीन् । अत्तेः कन्मुक्त्वाऽऽदिमत्त्वस्य कटन्—आदिभ्य षाङ्ग
 मथे सौषु बापेषु प्रथमपदः । चकारादिव प्रयत्नं कटं भवति, स्पष्टम् । मथ
 षटं तयाह—सः पदस्यः चकारादिव प्रयत्नं कटं भवति, स्पष्टम् । मथ

श्रीमद्रौडपादाचार्यविरचितमाण्डूक्योपनिषत्कारिका-
द्यचरणानामकारादिवर्णानुक्रमसूची ।

| आद्यचरणप्रतीकानि । | पृ०। कारि०। | आद्यचरणप्रतीकानि । | पृ०। कारि०। |
|-----------------------------|-------------|----------------------------|-------------|
| अ. | | अभावश्च रथादीनां | ६८-३ |
| कल्पक्रमं ज्ञानम् | १४१-३३ | अभूताभिनिवेशादि | २०६-७९ |
| हारो नयते विश्वम् | ५८-२३ | अभूताभिनिवेशोऽस्ति | २०३-७५ |
| नः कल्पितसंवृत्या | २०२-७४ | अमात्रोऽनन्तमात्रश्च | ६४-२९ |
| नमनिद्रमस्वप्नम् | १४४-३६ | अलब्धावरणाः सर्वे | २१९-९८ |
| नमनिद्रमस्वप्नं | २०७-८१ | अलाते स्पन्दमाने वै | १९०-४९ |
| जातेस्त्रसतां तेषाम् | १८७-४३ | अवस्त्वनुपलम्भं च | २१२-८८ |
| जातस्यैव धर्मस्य | १६०-६ | अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु | ७८-१५ |
| जातस्यैव भावस्य | १२८-२० | अशक्तिरपरिज्ञानं | १६७-१९ |
| जातं जायते यस्मात् | १७९-२९ | असज्जागरिते दृष्ट्वा | १८४-३९ |
| मनाई जायते यस्य | १६४-१३ | असतो मायया जन्म | १३८-२८ |
| मजेष्वनमसंक्रान्तं | २१८-९६ | अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति | २०८-८३ |
| मजे साम्ये तु ये केचित् | २१७-९५ | अस्पन्दमानमलातम् | १९०-४८ |
| अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये | २१८-९७ | अस्पर्शयोगो वै नाम | १८८-३९ |
| अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यम् | १०४-२ | अस्पर्शयोगो वै नाम | १५८-२ |
| अदृश्यं च द्रव्याभासं | १३९-३० | | |
| अदृश्यं च द्रव्याभासं | १९७-६२ | जा. | |
| अदीर्घत्वाच्च कालस्य | | ... च यद्गाम्नि | ७०-६ |
| अदृश्यं परमार्थो | | | १८०-३१ |
| अनादिमा | | | १५-९२ |
| | | | १६-९३ |

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧
୧୧-୧୧

୩

୧୧-୧୧

୧୧-୧୧

वर्णानुक्रमसूची ।

| वर्णानुक्रमसूची । | पृ०। कारि०। | आयचरणप्रतीकानि । | पृ०। कारि०। |
|-----------------------------|-------------|-----------------------------|-------------|
| तै. | | ना. | |
| त्वविज्ञाने | ५८-२० | नाऽऽकाशस्य घटाकाशो | १११-७ |
| त्रि. | | नाजेपु सर्वधर्मेषु | १९६-६० |
| पसु यत्तुल्यं | ५८-२२ | नाऽऽत्मानं न परांश्चैव.... | ४७-१२ |
| पसु यद्भोज्यं | ३३-५ | नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र | १५२-४५ |
| द. | | नाऽऽत्मभावेन नानेदं.... | ९७-३४ |
| शाक्षिमुखे विश्वो.... | २६-२ | नास्त्यसद्भेतुकमसत् | १८५-४० |
| दु. | | नि. | |
| सर्वमनुस्मृत्य | १५१-४३ | निवृद्धीतस्य मनसो | १४२-३४ |
| शमतिगम्भीरम् | २२१-१०० | निस्तुतिर्निर्मपस्कारो | १००-३७ |
| द्र. | | निमित्तं न सदा चित्तं | १७६-२७ |
| व्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात् | १९२-५३ | निवृत्तः सर्वदुःखानाम्.... | ४६-१० |
| द्व. | | निवृत्तस्यापवृत्तस्य | २०६-८० |
| द्वयोर्द्वयोर्मिथुज्ञाने | ११९-१२ | निधितायां यथा रज्ज्वा | ८२-१८ |
| द्वै. | | नेह नानेति चाऽऽन्नायात् | १११-२४ |
| द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम् | ४८-१३ | प. | |
| ध. | | पञ्चविंशक इत्येके | ८९-२६ |
| धर्मा य इति जायन्ते | १०५-५८ | पा. | |
| न. | | पादा इति पादविदो | ८४-२१ |
| न बधिजायते जीवः.... | १५५-४८ | पृ. | |
| न बधिजायते जीवः.... | २००-७१ | पूरापरापिज्ञानम् | १६९-२१ |
| न निर्गता भ्रमणाले | १०१-५० | प्र. | |
| न निर्गतायने विद्वानात् | १९२-५२ | महत्त्वाऽऽन्नात्तद्विदाः | २१२-९१ |
| न पुक्तः दर्शनं मन्वा | १८१-३४ | मन्वा हीनां विद्यात् | ६३-२८ |
| न निर्गताय न सोऽस्ति | १०१-३२ | मन्वाः सर्वमन्वानां | ११-९ |
| न भवत्यहं न | १०९-२१ | मन्वाः एतत् प्रथ | ६२-२६ |
| न भवत्यहं न | १६०-३ | मन्वाः एतत् विद्वे | ८०-१० |
| | | मन्वाः एतत् विद्वे | १०१-२४ |
| | | मन्वाः एतत् विद्वे | १०६-२५ |

11-222
11-277
11-100

11

11-111

11

11-222

11-111

11

11-111

11-111

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-100

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

11-111

भाष्यचरणप्रतीकानि । पृ०। कारि०।

ल.

लये संबोधयेचितं १५१-४४

ली.

लीयते हि, सुपुत्रे तत् १४३-३५

लो.

लोकाष्टोकाविदः प्राहुः.... ८७-२७

वि.

विकरोत्परान्भावान्.... ७६-१३

विकल्पो विनिवर्तेत ५३-१८

विपर्यासाघथा जाग्रत्.... १८६-४१

विमाणां विनयो दोष २१०-८६

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये ३५- ७

विश्वस्यात्वविवक्षायाम् ५७-१९

विश्वो हि स्थूलभुट्-नित्यं ३२- ३

विज्ञाने स्पन्दमाने वै १९१-५१

वी.

वीतरागभयक्रोधं- ९८-३५

वे.

वेदा इति वेदविदो ८४-२२

वै.

वैश्वानरं सर्वभारानां ६५- १

वैशारण्यं तु वै नास्ति २१६-९४

सु.

स एष नेति नेतीति १३५-२६

सतो हि मापसा जन्म १३७-२७

सप्तपञ्चमस्य तेषां ७०- ७

सप्तपञ्चमस्य तेषां १८०-३२

भाष्यचरणप्रतीकानि । पृ०। कारि०।

सर्वस्य प्रणवो ह्यादि- ६२-२७

सर्वाभिलाषविगतः १४६-३७

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने १८१-३३

सवस्तु सोपलम्भं च २११-८७

सं.

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे ११५-१०

संभवे हेतुफलयो- १६५-१६

संभूतेरपवादाच्च १३३-२५

संघट्टया जायते सर्वे १९४-५७

सां.

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी १६१- ९

सु.

मुखमाश्रियते नित्यं २०७-८२

सू.

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः.... ८५-२३

सृ.

सृष्टिरिति सृष्टिविदो ८७-२८

स्यू.

स्यूतं सर्वपते विश्वं ३२- ४

स्व.

स्वतो वा परतो वाऽपि १७०-२२

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते १९८-६४

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते १९७-६३

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते ६९- ५

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते ४९-१४

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते ९०-३१

स्वप्नसर्ववृत्तस्यान्ते ०१- ९

स्वप्ने स्वप्नस्यः स्वप्नः १८०

श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य
श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य
श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य

| | | | | |
|----|-------|--------|-------|------------------------------|
| १ | | १०२-२७ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| २ | | १०३-२८ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ३ | | १०४-२९ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ४ | | १०५-३० | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ५ | | १०६-३१ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ६ | | १०७-३२ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ७ | | १०८-३३ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ८ | | १०९-३४ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| ९ | | ११०-३५ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |
| १० | | १११-३६ | | श्रीमद्भारतवैदिकविद्यापीठस्य |



